

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 17
(17979)

2011 чылдың
февраль 17,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

ЭРЕС-ДИДИМ МААДЫРЛАРНЫ САКТЫП ...

Февраль 15-те, Интернационалы дайынчыларга тураскаал үнде, Афганистандан совет шериглери үндүргенинден бээр чыл болганынга тураскааткан чырык хемчеглер бүдүн хүн дургузунда болуп эрткен. Ук хемчеглери эртенги шакта Кызылдың интернационалы дайынчыларга № 12 нити билиг ортумак азынның афган дайынчыларга тураскааткан тураскаалдың чакта сактышкын митингизиле биле эрткен. Аңаа ТР-ниң Дээди Хуралың Даргазы К.Т. Даваа, Хөй-ининиң айыыл чок чоруунун чөвүнүн секретары С.С.-Б. Монгуш, иң шериг комиссары Ю.И. Марков болгаш «Дайынчы акы-алышкы чорук» хөй-ниити организацияның төлээлери киришкен. Афган дайыны — ол чер-чер болуп турган дайыннарның үр үе иштинде үргүлчүлүүнүң дайын. 9 чыл дургузунда келген дайын чуртувустун 15 аныяк оолдар, кыстарның тынын үскен. Бистиң Тыва вустан 400 ажыг кижжи шериг элгезин күүседип киришкен. Дан 12 кижжи маадырлыгы-биле

«Мөңгө оттуң» тураскаалыңга дээрбекти салып турары.

мөчээн. Тыва чоннуң маадырлыг оолдарыңа республикавыс чоргаарланып чоруур. Митингге ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Даваа: «Интернационалсчи дайынчылары-выстың маадырлыг чоруу төөгүже кирип, чуртунга үлегер болуп артып каар. Ынчангаш маадырлыгы-биле амы-тыныңдан чарылган төлөптүг оолдарывыстың аттары кезээ шагда мөңгө артар. Оларны бис утпайн сактып, өзүп ора аныяк салгалывыска патриоттук

кижизидилгени чорудары-биле үлегерге алыр ужурулг бис. База ол ышкыш шак ол дайынның хоочуннарын болгаш өөнүң ээзи маадырлыгы-биле өлгөн иелерни, аваларны болгаш ачалары чок арткан уругларны база утпас ужурулг бис. Олар дээрге маадырларывыстың дугайында артып калган чырык сактышкыннарның кол шыгжакчылары-дыр. Оларга бүгү-ле дуза-деткимчени көргүзүр бис. Оларның аарышкызын болгаш чидириин шупту дегне үлежип ту-

рар бис. Сактышкын ол дээрге, чүгүле эрткен үени шыгжап арттылары эвес, а келир үениң дугайында сагыш салыры-дыр» — дээш, февраль 15-тиң хүнү эрткен чылдың февраль айдан эгелеп күрүне ужурулг апарганының дугайында дыңнаткан.

База ол ышкыш ТР-ниң шериг комиссары Ю.И. Марков байырлыг сөстү чугаалааш, школаның музейинге «Сактышкын ному» деп номну белекке берген. Ук номда Чечен Республиканың девискээ-

Маадырларның адын сийлээн мемориал.

ринге болуп турган дайыннарга мөчээн РФ-тиң Чепсектиг Күштериниң шериг албан кижилериниң дугайында бижиттинген. Ол номда бистиң республикадан 5 дайынчының ады бар дээрзин ол чугаалаан.

Аныяк салгалдың мурнундан школаның доозукчузу Алексей Житников: «Бис, келир үениң шеригжилери, маадырлыг дайынчыларывыска чоргаарланып, олардан үлегерни алыр бис. Оларның эрес-дидим чоруу бистиң хөй-адывыс көдүрүп, сорук кириер дээрзинге бүзүрээр бис. Чурттуң камгалакчыларыңа чырык сактышкын болгаш алдар!» деп, Тываның маадырлыг интернационалсчи дайынчыларының адын эдилеп турар школада өөренип турарыңа чоргаарланып турарын илереткен.

Митингиниң байырлыг кезээнин соонда, кажыыдал минутазын кылгаш, тураскаалга чечектерни салган. Чылган чон тураскаалдың чанынга маадырлыгы-биле амы-тыныңдан чарылган чаңгыс чер-чурттугларывыстың адын чырык сактып, сактышкынны кылып, боодал чечектерни салган.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

ваның төлөптиг оолдарының чырык адынга

Афганистандан совет шериг-үндүргенинден бээр 22 чыл-ынга тураскааткан байырлыг найысылалдың Националының чанында Тиелелге шө-уламчылаан. Аңаа чуртувус-ашкаар девискээрге албан-хүлээлгезин күүседип турган кижилерниң чырык адын сактып, албан-езузу-биле демдегеп эгелей берген. Бо хүн Афганистандан совет шериглери үндүргөн хүнү-биле каттыжып турар. 22 чыл бурунгаар совет шериглериң сөөлгү колонназы хөй качыгдаан күрүнениң кызыгаарын эрткен. Афган дайыны 9 чыл, 1 ай болгаш 19 хонук дургузунда үргүлчүлүүн. 14 муң ажыг кижжи өске чуртка амы-тыныңдан чарылган, 6 муң кижжи балыгланганының ур-жуундан чок болган, 311 кижжи ис чок чиккен. Ол дээрге бистиң чуртувуска дыка улуг чидириг-дир. Шак ол коргунчуг үеден бисти чүг-ле үе аңгылап турар, ынчалза-даа чоок кижизин чидирген хөй санныг улустуң аар чидири чүректерде кезээ мөңгөде артып калган. Бис оларның чидириин үлежип, маадырлыг оолдарывыска хүндүткел-тиг афган да-ириин. Ол

Чазаның Даргазының оралакчызы Ш.С. Иргитке берген. Шолбан-оол Советович Чазак Даргазының байыр чедирген сөзүн чугаалап тура: «Бо хүн Россия чуртундан дашкаар девискээрге албан-хүлээлгезин күүседип турган кижилерниң чырык адын сактып, албан-езузу-биле демдегеп эгелей берген. Бо хүн Афганистандан совет шериглери үндүргөн хүнү-биле каттыжып турар. 22 чыл бурунгаар совет шериглериң сөөлгү колонназы хөй качыгдаан күрүнениң кызыгаарын эрткен. Афган дайыны 9 чыл, 1 ай болгаш 19 хонук дургузунда үргүлчүлүүн. 14 муң ажыг кижжи өске чуртка амы-тыныңдан чарылган, 6 муң кижжи балыгланганының ур-жуундан чок болган, 311 кижжи ис чок чиккен. Ол дээрге бистиң чуртувуска дыка улуг чидириг-дир. Шак ол коргунчуг үеден бисти чүг-ле үе аңгылап турар, ынчалза-даа чоок кижизин чидирген хөй санныг улустуң аар чидири чүректерде кезээ мөңгөде артып калган. Бис оларның чидириин үлежип, маадырлыг оолдарывыска хүндүткел-тиг афган да-ириин. Ол

Тываның төлөптиг оолдарының чырык адын сактып, мемориалдың кызыл кожазын бедик албан-ду-жаалдың төлээлери кескен соон-да, ак шывын байырлыг байдалга ажыткан.

Узун даңзы

Бүдүн хүн дургузунда болуп эрткен Афганистандан совет шериглери үндүргенинден бээр 22 чыл болганынга тураскааткан хемчеглериң байырлыг хуралы кезээкиниң 17 шакта Улусчу чогаа-дылга бажыңыңа уламчылаан. Аңаа афганчы дайынчылар, хоочуннар база аңаа чоок кижилерин ол дайынга чидирген ада-иелер болгаш аныяк салгал хөйү-биле киришкен.

Байырлыг хуралды ажыдары-биле ТР-ниң Чазаның Даргазының оралакчызы Шолбан-оол Советович Иргитке сөстү берген. Ол чыгылып келген чер-черлерге болуп турган дайыннарның хоочунна-рынга, чоок кижилерин чидирген ада-иелер болгаш оларның ыдык-тыг албан-хүлээлгезин төлөптиг афган да-ириин. Ол

ышкыш Шолбан-оол Советович: «Бистиң Тыва чуртувустан ол коргунчуг дайынга 400 ажыг аныяк оолдарывыс киришкен. Оларның 285 кижизи Совет Чазактың шаңналынга төлөптиг болганнар, 12 интернационалсчи дайынчы дайын шөлдеринге амы-тыныңдан чарылган. Маадырлыгы-биле мөчээн оолдарны эгидип шыдавас бис, ынчалза-даа оларның чырык адын мөңгөжидип, оларның маадырлыг чоруунга чоргаарланып, сактышкыннарны аныяк салгалга арттырар ужурулг бис. Дайындан ээп чанып келген дайынчыларның эргелерин камгалап, дуза-деткимчени көргүзүр ужурулг бис. Афган дайыны-ның киржикчилери, хоочуннары болгаш чер-черлерниң дайыннары-ның киржикчилери чуртталганың үнезин болгаш эр хиндиктиг найы-ралдың үнезин кымдан-даа артык эки билерлер. Олар амгы үениң аныяк-өскенинге үлегер болуп чо-руурлар. Келир үениң салгалын эрес-дидим чорукка, чуртунга ынак болурунга болгаш чуртунуң төлөп-тиг камгалакчылары болур кылдыр кижизидери чугула» — дээш, байыр сөстүг бижикти Л.В. Кара-оолга хүлээткен.

Байыр чедиришкениниң сөзүн ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы К.Т. Даваа алган. Каң-оол Тимур-ович Парламентиниң өмүнээзинден байыр чедиргеш, Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының де-вискээр регионалдыг каттыжышкынының «Дайынчы акы-дуңма-лышкы чорук» хөй-ниити органи-зациязының хоочуннар шимчээш-кининде идепкейлиг киржилгези дээш база Афганистандан совет шериглери үндүргенинден бээр 22 чыл болганының хүнү таварыштыр ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижиктерин О.Д. Кыр-гыска, Р.Х. Албековка, А.Н. Лоп-санга, А.О. Хууракка, Б.Х. Бады-раага, А.Н. Алексеевке, Х.В. Кы-зыл-оолга, Л.В. Кара-оолга, Б.Ш. Сааяга болгаш оон-даа өске хоочуннарга тывыскаан. База ол ышкыш дайын киржикчилериниң болгаш хоочуннарның кадыын эмнеп бол-гаш оларның эмнедип алганы дээш ТР-ниң Дээди Хуралының Дарга-зының Хүндүлел бижии-биле О.И. Гостюхина болгаш оон-даа өске-лер шаңналдарга төлөптиг бол-ганнар.

(Уланчызы 2-ги арында).

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Байырлыг хуралды ТР-ниң Чаа-ааның үрер хөгжүм оркестри, Тываның симфониктиг оркестри болгаш Тываның күрүне филармониязының коллектив хөгжүм талазы-биле каастаан. База ол ышкыш «Пограничник» вокалдыг ансамбль аян тудуп киришкен.

Байырлыг хуралдың эң-не кол болгаш онзагай кезээ дайынчы тукту уткуп хүлээп алганы болган. Дайынчы тукту байырлыг байдалга хүндүлүг аалчылар хүндүткелдин езузун соңнеп, уткуп алганнар.

Афган дайынынга чуртунуң камгалалы дээш амы-тынындан маадырлыгы-биле чарылганнарның чырык адынга сактышкын минутадын кылган. Ол үеде сценада улуг экранда Тыва чуртувустан ыдыктыг албан-хүлээлгезин күүседип чорупкаш, чуртунче эеп чанып келбээн чаңгыс чер-чурттуглары-ыстың даңзын көргүскен. Узун даңзыны кижжи кайын анаа көрүп дыңнаар дээр силер, кижжи

Дайынчы тукту байырлыг байдалга уткуп турары.

бүрүзүнүң баары ажып турганы билдингир. Ол даңзы дээрке хып дээн чалыы оолдарның маадыр аттарын мөңгөжиткени ол. Ала-чайгаар кижиниң карааның чажы чаакты куду бадып турганы безин

билдиртпес болду. Оларны бис кезээ мөңгөдө чүректеривиске сактып чоруур ужуруг бис. Маадырлыгы-биле өлгөн дайынчыларга кезээ мөңгөдө чырык сактышкын болгаш алдар!

Келир үениң салгалдарынга, чуртувустуң келир үеде камгалачыларынга үлгөр кылдыр сценаже афган дайынынга маадырлыг чоруу дээш амы-тынындан чарылган оолдарның иелери база ук шуулганга кирип, боттарының сагыш-сеткилин үлешкен. Тываның төлөпиг оолдарының бирээзи, милиция шугумунуң ажылдакчызы, Соңгу Кавказка албан-хүлээлгезин күүседип тургаш, маадырлыгы-биле мөңгөз М.И.-С. Кара-Салдың авазы Е.Б. Кара-Сал иелериниң мурнундан сөс ап, чүве чугаалаан. Ол оолунуң эш-өөрүңгө оларның өг-бүлезинге дузалажып, деткимчени көргүзүп чорууру дээш четтиргенин илереткеш, аныяк-өскөнгө чуртунуң төлөпиг оолдары болур кылдыр өзэрин күзээ.

Афганистандан совет шериглерин үндүргенинден бээр 22 чыл болганынга тураскааткан байырлыг хуралдың кол кезээ доозулган соонда, концерт уламчылаан.

Валерия КОНГАР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

ТР-ниң Дээди Хуралында

ЧАА СУДЬЯЛАРНЫ БАДЫЛААН

Дүүн, февраль 16-да, ТР-ниң Дээди Хуралының бирги чыыжының ийиги сессиязы болуп эрткен. Сессия хуралының эгезинде депутаттар коллегалары — февраль айда төрүттүнгөн Р.Н. Хаймановага, И.П. Самойленкога, Л.М. Хөвөңмейге байыр чедирип, боодал чечектерни сөңнээн.

Хуралдың хүн айтырыының эгезинде депутаттар кадрлар айтырыын сайгарып чугаалашкаш, бадылаан. Кызыл хоорайның «Горный» суд участогунуң эптеширилге судьязынга Сылдыс-оол Советович Иргитти сүмөлзэн судьяларның квалификация коллегиязының болгаш ТР-ниң Дээди судунуң даргазының дилзэн өөренип көргөш, бир үн-биле бадылааннар. С.С. Иргит Бай-Тайга кожуунга 1967 чылда төрүттүнгөн. Кызылдың № 2 школазын дооскаш, шериг хүлээлгезин эрттирген соонда, Харьковтуң юридиктиг институтунче 1989 чылда өөренип кирген. 1992 чылда өг-бүлө байдалының аайы-биле бот-өөредилгеже шилчээш, 1996 чылда Ярослав Мудрый аттыг юридиктиг национал академияны дооскан. ТР-ниң прокуратура органнынга ажылдап келген. 2005 чылда Кызыл кожуунуң прокурорунуң оралакчызынга томуйлаткан.

Кызыл хоорайның «Гагаринский» суд участогунуң эптеширилге судьязынга Ирина Викторовна Рязанованы сүмөлзэн судьяларның квалификация коллегиязының болгаш ТР-ниң Дээди судунуң дар-

газының дилзэн база депутаттар өөренип көргөш, бадылаан. И.В. Рязанова 1977 чылда төрүттүнгөн. Юридиктиг дээди эртемниг. 2002 чылда Томскиниң күрүне университетин дооскан. Юридиктиг эртемниң аайы-биле ол 7 чыл ажылдап турар. Федералдыг регистрация албанының эргелелиниң айтышкынын езугаар 2006 чылда И.В. Рязанованы Тыва Республиканың Адвокаттар реестринче кириген болгаш бо хүннерге чедир ол адвокат ажыл-чорудулгазын кылып келген.

Чаа томуйладып турар эптеширилге судьялары кайызы-даа даанган ажылынга ээ-харысалгалыг, улус-чон-биле чугаалажып билир, квалификациялыг юристер дээрзин оларның коллегалары бадыткаан. С.С. Иргит биле И.В. Рязанова оларның кандидатуразын депутаттар деткип, бир үн-биле бадылааш, ажыл-ижинге чедиш-кинерни күзеп, байыр чедирген.

Сессияның дараазында хүн айтыры — «Тыва Республиканың хөй-ниити палатазының дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузуңуң дугайында. Ол талазы-биле ТР-ниң Дээди Хура-

лының конститушчу-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитеттин даргазы О.В. Кольчикова допчу илеткелди кылгаш, бо хоойлуга хамаарыштыр кирген эдилге болгаш немелделерниң шуптузу ажылдап кылдырган, эттинген болгаш ТР-ниң Юстиция яамызы-биле демнежип ажылдаанын дыңнаткан. Ук хоойлунуң төлөвилелинде Хөй-ниити палатазының статусунуң дугайында, оң сорулгаларының дугайында, ону тургузарының ажыл-чорудулгазының составының, оон органнының болгаш бүрүн эргелериниң, аппаратының болгаш саң-хөө хандырылганының дугайында ажылдап кылдырган. Хоойлу төлөвилелиниң ийиги номчулганын бүрүнү-биле хүлээп алган. Ол-ла илеткелчи «Тыва Республиканың Конституция судунуң дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузуңа өскерилгелер кириер дугайында» Тыва Республиканың Конституция хоойлузуңуң төлөвилелинде депутаттарның кириген сагындарыларын шуптузун эткеш киригенин дыңнаткан болгаш депутаттар ону хүлээп алган.

«Чер дугайында» ТР-ниң Конституция хоойлузуңа өскерилгелер кириер дугайында» ТР-ниң Конституция хоойлузуңуң төлөвилелиниң дугайында ТР-ниң ДХ-ниң аграр политика болгаш бойдус курлавырларының ажылгалының комитетиниң даргазы И.В.Чучев илеткээн. Ында албан черлериниң аттарында болгаш республиканың бирги удуртукчузуңуң эрге-дузаалының

адалгазында өскерилгелер дугайында эдилгелерни кириген.

Оон аңгыда депутаттар «Тыва Республикада дылдар дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузуңа өскерилгелер кириер дугайында» ТР-ниң хоойлу төлөвилелин бирги номчулганы-биле хүлээп алган. Бо төлөвилелге хөй-ниитиниң хөй киржилгези-биле сайгарылганы кылып, бүгү талазы-биле катап өөренип көөр онаалганы ап, ону чедир ажылдаары-биле чылдырган. Тыва дыл күрүне дылы болганда оон эргелеринде сагыттынмай турар чүүлдер хөй. Ынчангаш эртемденер тускай эртемниглер-биле сүмележип тургаш, ону болур-чорууру-биле ажылдап кылыр онаалганы депутаттар хүлээнип алган.

Республиканың амыдыралында база бир кончук чугула хоойлу төлөвилели хүлээп алдыган. Ол дээрже «Күрүне-хуу кады ажылдажылгага Тыва Республиканың киржилгезиниң дугайында» ТР-ниң Хоойлузуңа өскерилгелер кириер дугайында» ТР-ниң хоойлу төлөвилели-дир. Ук төлөвилел езугаар ТР-ниң Хоойлузуңа өскерилгелер кириерин сүмөлөп турар: 2 дугаар пунктунуң 1-ги кезээниң 6-гы чүүлүнүң күш чок болганын барымдаалааш, РФ-тиң Хамааты кодекизиниң 5-ки кезээ-биле 447 чүүлүгө дүүштүр аукционга азы конкурска чаңгыс кижжи киришкен болза, ону күш чок деп санаар.

Ниитизи-биле депутаттар сессияга 60 ажыг хоойлуларның төлөвилелдерин бадылаан.

Светлана БАЛЧЫР.

ТАНЦЫ УРАН ЧҮҮЛҮН САЙЗЫРАДЫРЫ-БИЛЕ

Республиканың балетмейстер-тургузукчу болгаш хореография коллективтериниң удуртукчуларынга болуп эрткен семинарның дугайында кысказы-биле «Шын» солунуң 2011 чылдың 10 дугаарлыг үндүрүлгезинде таныштырган турган бис.

ТР-ниң Культура яамызы болгаш Улусчу чогаалдыг бажынының удуртукчузы тыва национал танцыларга хамаарыштыр семинарларны эрткен чылдан эгелеп эрттирип турар. Оон кол чылдагааны — тыва танцының амгы үеде сайзыралы кошкар, чаңгыс черде туруп турары.

Культура ажылдакчыларының семинарының сөөлгү хүнүнде ТР-ниң Культура яамызының сайыды В.О. Донгак болгаш Улусчу чогаалдыг төвүнүн директору Г.А. Сюрюон олар-биле ужуражылга болган. Аңаа Вячеслав Октябрьович: «Тыва танцы уран чүүлү сайзыралды албайн турары хомуданчыгдыр. Ынчангаш олче кичээңгейни угландырып, шупту демниг кады ажылдаар ужуруг бис. Шаанда болза танцы уран чүүлүгө сонургалдык улуг турган. Ол үелерде

бир коллективтен безин хары угда 16 эжеш кижжи танцылап үнүп келир турган. Амгы үеде бодаарга, ол үеде танцы сайзыралы дыка эки турган. Ынчангаш бо талазы-биле чидиг айтырыгны тургузуп, ону шийтирилээр болза эки. Бо чылын республикавыска эвээш эвес хемчеглер болур болгай. Оларның бирээзинге Тыва күрүневиштиң тургустунганының 90 чылынга тураскааткан тыва национал танцының республика чергелиг «Төрө-Хөлдүн чалгыллары» деп фестивалы хамааржыр. Ынчангаш силерниң таландардан улуг белеткел манаар бис» — дээш, яамының талазындан болдунар-ла дуза-деткимчени чедирерин аазаан.

Семинарның киржикчилери В.О. Донгактан айтырыглар салыр аргалыг болганнар.

Айтырыг: «Бөлгүмнерни 18-25,

25-35, 35-45 харларга назы-хар аайы-биле тургузуп алыр болза кандыг ирги? База көрүлделерге канчаар хүлээп алырыл?»

В.О. Донгак: «Ийе, ажырбас, болур. Аныяктарны хаара тудары күзөнчиг. Ынчангаш коллективтер чүгле Культура бажынынга турар болза эки. Чүгле ол таварылгада жюри хүлээп алыр».

Айтырыг: «Сумувуста ыры-танцы ансамбли бар. Кожуун-суму аразынга конкурстарга кирип чеде бээривиске, бисти лауреаттар силер дээш кириштирбес таварылгалар болу бээр-дир. Ол шын бе?»

В.О. Донгак: «Ол шуут шын эвес чүүл-дүр. Силер каяа-даа кирижир эргелиг силер. Ону тус черниң организаторлары шын эвес чорудуп турары ол-дур».

Айтырыг: «Силер хөй санныг чараш танцыларның тургузукчузу болгай силер. Ол дугайында тускай ном-дептер үндүрер силер бе?»

В.О. Донгак: «Ийе, ыңдыг бол-дал бар. Ынчалза-даа хостуг үениң барык чогу-биле ол арай боттан-майн турар. Методиктиг сүмелер үндүрери чугула харын».

Культура ажылдакчылары оон-

даа хөй айтырыгларны салып, аңаа тода харыыларны алганнар. База ол ышкыш ужуражылгага Абакан хоорайдан амгы үениң танцылар-ының талазы-биле кол специализи А.А. Лавренец онза аалчы болуп келген турган. Ужуражылганың төнчүзүнде тыва национал танцыларның хоочуннары-биле солун чугаа база болган.

Ук семинарның дугайында киржикчилер дыка эки эрткенин база сагыш-сеткилге таарышканын илереткеннер. Семинарның бир киржикчизи Тере-Хөл кожуунуң уругларның уран чүүл школа-зының танцы башкызы Белек Степановна Бегзи: «Бо семинардан танцының хөй талаларын өөренип алдывыс. Чүгле тыва танцы эвес, а амгы шагның аныяктарының «Хип-хоп» база «Брэйданс» деп танцыларны улуг сонургал-биле шигээдип алдывыс. Ол ышкыш, бодум хуумда, тыва национал танцының аянын база билип алганымга дыка өөрүүр кижжи-дир мен. Моон-даа сонгаар шак мындыг семинарлар болуп турзун деп күзээр-дир мен».

Виктория САИН.

Чаа-Хөл

ӨӨРҮП ЧЕТТИРГ ИЛЕРЕДИП.

Чаа-Хөл кожуунуң А суурунда фельдшер-акуш тузун 2010 чылда Тыва Р-каның Чазааның болгаш демниг Россия» партияның чези-биле тудуп эгелээш далга кириген. Ам ында тускай мергежилдиглер чолаачы, санитарка дээш, биле он кижжи ажылдап эмнелге пунктузуңуң эрге Елена Иргит мындыг эки чалыг ажылдаар черни аж-кирип, машина-балгат-быдырганга өөрүп, ачы-дурилгезиниң шынары эки чугаалады.

— Ак-Турук суур боду-леп турар девискээриниң азулуг хемчээлдиг суурла-мааржыр. Оон бир ужунд-ужунче чедери аарыг болгаш кырган улуска дык-Эң ылаңгыя кыжын соокт-аян-чорук кылган-даа хө-Ынчангаш суурнуң эмнел-тузу сүт кухнязы турган ор-га туруптарга, суурнуң чурттап турган улуска та-чок турган. Ам ол суурн-зунда апарган. Хүлээп алы-дер делгем болгаш ажылд-таарымчалыг. Аарыг киж-бодунуң ээлчээн манаар ч-за делгем болгаш чылыг. Ы-даа мындыг чүүлдү дилекс-бис. Суурнуң чурттакчыла-кезинде дузалал ажыл-а-лыг, ынчангаш Чаа-Хөл э-зинге чүгле аарыг нары-бергенде эмнедир-дир суурга хүндүс эмнедип-кежээ чана бээр салбырда-кан болза, аарыг улуска ды-болур ийик. Хөй эмни сь-алгаш, суурнуң бир ужунче-тап чанары аарыг кижиге-Мында хөй кезинде хан б-кынныг болгаш чүрек-аарыгларлыг пенсионерли-турар болгай. Оларга таар-байдалдан тургузар арга б-бе? — деп, Татьяна Чамьян-чер-чурттугларының мур-айтырыгны тургусту.

КОГАРААННАР

Эрткен неделяда Тес-жуунуң Ак-Эрик суурга чурттаар бажыңга өрт өө-биле 42 квадрат метр чу-шөлдүг 1 квартира долу-өрттөнгөн. Ооргазы, х-болгаш буттары өрттенге-чылда төрүттүнгөн херээж-ни республика эмнелгезин-дуза чедирери-биле чыттыр-өрттүн өөскээнинге буруу-жилерни илередири-биле-чоруп турар.

Ээзиниң серемчилел ч-руу-биле Каа-Хем кож-Ильина суурунга хуу автом-Кызыл хоорайның Рихард-кудумчузунда бажыңны-вири, Магистральная ку-зунда бажыңның гаражы-ген.

Кызыл хоорайда Парот-ная 17 дугаар бажыңга фев-де өрт өөскээни-биле бир-мага-бодунуң 80 хуузу өрт-гарааны-биле республика-гезинге чыттырган.

Ынчангаш өңчү-хөрөт-ээлерин боттарының айы-чоруун магадылаары-биле-чок чоруктуң дүрүмнерин ш-зы-биле сагырын сагынд-чугула.

АГРОКЛИМАТ НАРЫН-ДАА БОЛЗА...

Эрткен пятницада, февраль 11-де, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында эртем-техниктиг чөвүлел хуралдаан. Аңаа ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.В. Кара-оол, ооң оралакчызы — ТР-ниң кадык камгала болгаш социал политика сайыды А.П. Дамба-Хуурак, Тываның эртемденнери киришкен.

Хуралдың хүн айтырынга үш айтырыгны чугаалашкан. Бир аарында «Тыва Республикада хоолтүпүр комплекзинин амгы адалы, шиттирлеттинмейн турар тырыглары болгаш келир үеде азыралының дугайында» улуг эткедди Россияның Көдээ ажил-агый эртем академиязының Сибирь салбырының Тыва Республикада көдээ ажил-агыйның эртем-институтунун директору Р.Б. Чысыма кылган.

Чөөн Сибирьниң өске черлерге деңнээрге, **РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНДЕ ЧЕР-НИҢ ХӨРЗҮНҮ ДҮЖҮТКҮР** ЕС. Кара хөрзүннүг дүжүткүр элер 20 хуу, а арткан 80 хуу эде — кургаг хову. Агроклимат итизи-биле кудуку деңнелде, р эвес Россияда ортумаа-биле бүдүн болза, Тывада ол 0,35 пуп турар. А Сибирьде ортумаа-ле алыр болза, 0,6-га дең. Ынчангаш хөрзүннүг беримчелии, жүткүрү база бо саннарныи каш бистинде куду байдалда. Вада көдээ ажил-агый культу-дарының дүжүдү агроклиматтың ш-шыдалының аайы-биле Си-ронин өске районнарынга дең-эрге, ортумаа-биле 40-55 хуу пур ужурулуг. А херек кырында 04-2006 чылдарны ап көөрге, бириниң районнарының ортума-күдүнден Тыва тарааның 35 хуу, рофельдин 18,5 хуу эвээш жүдүн ап келген. 2007-2009 лдарда ылгал 22,1 хуу болган. Идус байдалының аайы-биле дээ ажил-агыйга машина-тех-н-хөйү-биле негеттинип турар. рзүн чымчадыр тракторларның хуузу эргижирзэн байдалда. ит болгаш ортумаа ажил-агый-ныиң машина-техника болгаш ииг-херекселдер-биле ханды-лгасы 23,8 хуу болуп турар.

МАЛ АЖЫЛ-АГЫЙЫ. Респу-б-ада бар бода мал бажының 14 зу, шээр малдың 30 хуузу — хуу килерни. Ынчангаш малдың етиктиг күш-деңгелин бедиде-нче угланган уксаажыдылга ылын чорудары кончуг нарын пуп турар. Мал бажы өзүп-даа ар болза, инектерниң сүткүрү эш — 1100, 1200 килограмм. инектен алган бызааның саны хуу. Бо саннар чүнү көргүзүп арыл дээр-ле, малдың уксаа-н экижидер ажил чогуур дең-де эвес болуп турары ол. адемик П.Л. Гончаров үнүш айында чугаалап тура, дүжүтүүн 60 хуузу үрезинден дорт ха-аржыр, 35 хуузу технологиядан, кан 10-15 хуузу өске фактор-дан хамааржыр дээн болгай. л ажил-агыйында база-ла дыг, 50-60 хуузу уксаазындан ааржыр, технология болгаш аралындан 35 хуузу хамааржыр. чангаш тарааның сорту, малдың аазын шын шилип, азырап гүрери чугула.

Көдээ ишчи чоннуң саны элгү ийи чылда 3,1 хуу өскөн-а болза, кадрлар айтыры нарын луп арттышаан. Көдээ ажил-и продукциязының рынокта агарылгасы таарыштыр тургус-маан. Рынокта үүрмектеп садар тек көдээ ажил-агыйның ба-аннарының сайгарылга өртзэн-н оранчок улуг.

Үстүнде айтылган бергелер турза-даа, бойдустун болгаш экономиканың шаптараазынна-рынга алыспайн, Тыва Республи-каның көдээ ажил-агыйы шыдажып турарын илеткелчи демдеглээн. Сөөлгү каш чылда харын-даа эки талаже өскерилгелер болгулаан. Аңаа мурнады хөгжүдөр национал төлөвилел «Көдээ ажил-агый ком-плекзинин хөгжүлдэи» база федералдыг болгаш республика чергелиг тускай сорулгалыг про-граммалар база ТР-ниң көдээ ажил-агый комплекзинин ады-

кызырылган.

Бо чедер-четпестер көдээ ажил-агыйны чоокку чылдарда кандыг угланышкынныг чоруда-рын тодарадыр арганы берип ту-рар. Көдээ ажил-агый комплек-зинин мурнунда турар кол сорулга — хөгжүлдениң инновациялыг оруунче адырны кириери. Эртем-нин ажилдап кылган чүүлдерин амыдыралга идепкейли-биле шиңгээдири. Маңаа хамаарыштыр Тываның көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институту тургус-тунуп келгени үеден эгелээш тос чылдың дургузунда көдээ ажил-агыйга бодунуң чаа эртем ажил-дарын шилчидип берип келген.

ЧЕР АЖЫЛ-АГЫЙЫ. Туран-Өөк, Улуг-Хем ыйгылааштары болгаш аргалыг төп хову деви-скээрлери 20-30 центнер дүжүтү берип турар. Үрезиниң сорттаар ажилды Би-Хем кожуунда кылып турар. Ында сорт участогунуң

Эртемденнериң аразында чугаа.

рында чорудуп турар политиказы улуг идигни берген. Сан-хөө тала-зы-биле деткимче 2005 чылга деңнээрге, 4 катап улгаткан. Үнүш-дүжүт акшаландырышкыны 7,7 катап өскөн, а мал ажил-агыйы 3,8 катап. Субсидияларның ачызында улуг болгаш ортумаа көдээ ажил-агый организацияларының байдалы быжыгып турар деп болур. Карылгалыг организацияларның саны 69 хуудан 25 хуу чедир кызы-рылган. Көдээ ажил-агыйже ин-вестицияларның хемчээли база өскөн. Сөөлгү 3 чылда көдээ ажил-агыйже 222,5 млн. рубль инвестицияны шилчиткен болуп турар. 2008 чылда инвестициялар-ның хемчээли ооң мурнундагы чыл-биле деңнээрге, 272,5 хуу өскөн.

Тыва Республикага көдээ ажил-агыйны хөгжүдеринге таа-рымчалыг байдал бар дээрзин эр-темден демдеглээн: Сибирь феде-ралдыг округ-биле деңней алыр болза, чурттакчы кижилер бүрүзүнге хамааржыр черниң хемчээли улуг. Тывада ортумаа-биле одар-бел-чири 12,3 га болза, Сибирь феде-ралдыг округта 2,2 га; агаар-бой-дустун байдалы база янзы-бүрү, ол чорук аңгы-аңгы продуктуларны бүдүреринин зоназын тодарадыр арганы берип турар; эртем болгаш эртем-өөредиглиг күш-шыдалывыс четчир.

Түннеп чугаалаарга, республи-када көдээ ажил-агый бүдүрүл-гезиниң байдалы Чөөн Сибирьниң өске районнарындан дыка ылгал-дыг. Андарган ажылгалдыг черле-риниң саны Чөөн Сибирьге деңнээрге, 3 катап эвээш; материал-техниктиг байдалывыс багай; малдың селек-ция-генетиктиг күш-деңгелин, ук-саазын экижидер талазы-биле ажил чогуур деңнелде эвес; мал чеминиң белеткели эвээжээн болгаш ооң шынары кудулаан.

материал-техниктиг баазанынче ки-чээнгей салырын үе негеп келген.

2009 чылдың декабрьда «Арат» деп чаа үрезин сорту ше-нелдени эрткен. Ортумаа дүжүт-күр, белен аарыг-аржыкка алыс-пас, быжыг шынарлыг сорт болган.

Сөөлгү үеде садар тараа өстү-рүп турар ажил-агыйлар бустан ойталап турар. Бистиң республика-ның экстремалдыг байдалынга бустан ойталаан ажык чок. Бистиң эртемденнеривис үр үеде ажилдап келгеш, бустун хөрзүнге болгаш дүжүтке ажыктын бадыткаан. Бус ажыктыг өл-шыкты бээр, та-рылганы хирлендирбес болгаш дүжүткүр буставаан черлерге бодаарга, 30-40 хуу бедик болур.

Институттун чаа ажилдап кыл-ган эртем ажилдарын доктаамал эртип турар семинарларга болгаш хуралдарга тускай эртемниглерге чылдың-на таныштырып турар. Часкы хову ажилдарын чоруда-рынга хамаарышкан сүмелерни эртемденнер 2010 чылда база чоруткан. Тускай эртемниглерге республика девискээринге тыттып болур хоралыг курттар болгаш шартылааларның дугайында база тайылбырларны кылган. Чер ажи-лын болгаш тараа бүдүрүлгезин экижидери-биле кандыг ажил-дарны чорудары чугула болуп турарыл? Тарааны хевир аайы-биле бүдүрери. Ол чорук тарааның генетиктиг күш-деңгелин долузу-биле боттандыра арганы бээр болгаш технологтуг чарыгдал-дарны болдурбас. Сибирьге бол-гаш тус черниң агаар-бойдузунга чаңчыккан сорттарны тарыры чугула. Ынчан дүжүт 30-50 хуу өзүлдегил болур. Үрезин бүдү-рүлгезиниң системазын чогумчу-дары чугула. Тус черниң агаар-бойдузунга таарышкан техноло-гияларны ажылгаар ужурулуг.

МАЛ ЧЕМИНИҢ БЕЛЕТКЕЛИ- аалап тура,

Р.Б. Чысыма бо хүнде бөдүүн болгаш сүүзүннүг мал чеминиң белеткели бир башка онааштыр 4-8 центнер азы норманың 16 хуузу болуп турарын демдеглээн. Мал чемин-биле хандырылганы деңней көөрге, Сибирь федералдыг ок-ругтун субъектилеринде, Томск болгаш Кемерово областарында 25-тен 28 центнер болуп турар. Ол дээрге чогуур ужурулуг норманың 70 хуузу-дур. 2000 килограмм сүтү саап алыр дизе, 25-26 центнер мал чемин белеткээр херек. Ынчангаш хөй чылдыг өст-сиген аймаан хөйү-биле олуртуу негеттинип турар. Малды система чок ойткарып тура-рындан одар-белчирилери рацио-налдыг эвес ажылдап турарындан, олар үрелип турарын эртемденнер бадыткаан. Ынчангаш чайгаар үн-ген өстүг үрелген одар-белчирил-лери катап тургузарының орукта-рын тывары чугула. Удаа-дараа одарлатпас болза, чер кырының фитомассазы 2-2,5 катап улгадыр. Үрелген одар-белчирилери катап тургузары-биле эртемденнер дур-жугаларны чоруткан. Чөмүшчи-пишаан чайын кескен өст-сиген эки түннелдерни берип турар. Хөй чыл-дыг сизини өстүрери чогумчалыг.

Сөөлгү он чылдың дургузунда көдээ ажил-агыйга чугула черниң составындан 200 га шөл казыт-тылган болуп турар. Ынчангаш ТР-ниң Көдээ ажил-агый яамызы ээ чок черлерниң ажылгалын таа-рыштыры-биле хоойлужудулга баазын белеткээр ужурулуг; ол черлерни эде кылырының төлөви-лелдерин ажилдап кылыр; оларның акшаландырышкынын болдурар; хөй чылдыг сизиниң үрезиннери-биле болгаш техниктиг херек чүүл-дер-биле хандыраы чугула.

Сөөлгү чылдарда бүгү катего-рияның ажил-агыйларында мал бажының саны өзүлдеде. Мал ажилының продукция бүдүрүлгези база өскөн. Мал ажил-агыйы орул-га кирип алырының бир кол ар-газы апарган.

Мал бажының өзүлдезин моон сонгаар-даа бедидери-биле уксаа-жыдылга айтырын кичээнгейге алыр чугула. Бо хүнде республи-каның мал ажилының уксаажы-дылга баазын 25 ажил-агыйның генофондузу болгаш 2 уксаажы-дылга репродукторлары тургузуп турар. Ынчалза-даа ол эвээш. Ол ажил-агыйларның малы республи-каның малының генетиктиг күш-деңгелин хандырып турар. Чижек. 3000 хире-ле шээр малдыг Даг Алтай 7 уксаажыдылга репродук-торлуг, беш уксаажыдылга ажил-агыйларлыг болуп турар.

Сүт бүдүрүлгезиниң стратегтиг угланышкыны — инектиң бедик генетиктиг күш-деңгелге тудары, ол тарып боозадылга-биле чедип алдынып турар. Ынчангаш тарып боозадылганы катап дигизип, ла-бораторияларны ажыдары чугула.

Чурттакчы чонну эът продук-циязы-биле хандыраарын чедип алыры-биле хаан болгаш куш эдидин бүдүрүлгезин бедидери чугула. Ону чедип алыры-биле тарааны элбеди өстүрер апаар. Эът бүдүрүлгезин өстүрерде ак баштыг казах уксаалыг инек Тыва-ның агаар-бойдузунга таарымча-лыг дээрзин эртемденнер тода-раткан. Амдызында эът бүдүрүл-гезин Тывада чүгүл дөрт ажил-агый чорудуп турар, ол эвээш болбайн аан. Ынчангаш 2011-2015 чылдарның тематиктиг планынче институт өскерилгелер болгаш не-мелделерни кириер. Ол дээрме малдың эъткир чаа хевирлерин тургузарынче угланган эртем ажилдары-дыр. Сарлык ажил-агыйы чик өртектиг эът-биле

Биология эртемнериниң доктору Р.Чысыма.

хереглекчилерни хандырып турар. Сарлык өстүреринге Тываның девискээри кончуг таарымчалыг. Сарлыктарның генетиктиг күш-деңгели база шырак болуп турар. Бо угланышкын талазы-биле институттун ажилдары рес-публикадан дашкаар безин бил-дингир апарган. Хөй ажил-агый-ынга хамаарыштыр институттун эртемденнери дүккүр болдурары-биле уксаажыдылга ажилын чору-дуп турар. Уксаалыг өшкү өстүре-риниң талазы-биле чаа ажилдар база кылдылган. Бруцелезка удур профилактика системазын эртем-деннер ажилдап кылган.

Көдээ ажил-агыйның эртем-шинчилел институтунун директору-нун илеткелин дыңнааш, Чазак Дар-газы Ш.В. Кара-оол улуг адырның ниити байдалын долузу-биле допчу илеткеп, институтту билдиги удур-туп, көдээ ажил-агыйның сайзыра-лынга кирип турар үлүг-хуузу дээш Роза Байындыевнага өөрүп четтиргенин илереткен. Тыва кижилер шааандан бээр мал-маган-биле амыдыралын сырый холбап чурт-тап келген, ынчангаш мал ажил-агыйы көдээ ишчи чонувустун амы-дыралының утказы, амыдыраар аргазы болуп турар болганда, рес-публиканың экономиказының бир кол адыры болганда ол талазы-биле ажилды улам күштелдирип, эртемденнерин ажилдарын шиңгээдирип идепкейжидерин айткан болгаш ажил-агыйларның тускай эртемниглерин биле көдээ ажил-агыйның эртемденнери моон сонгаар сырый харылзаалыг ажилдарын күззэн.

Санал-онал солушкан эртем-деннер боттарының талазындан ажил-агыйларның тускай эртем-ниглеринге консультацияларны доктаамал берип, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге эртем-деннерниң чаа ажилдап кылган ажилдарын тайылбырлап, бизнес-планнары сайгаржып, чаа техно-логияларны шиңгээдиригге дуза кадып, демниг ажилдарын дугу-рушкан. Авторнуң эргелерин са-гып тургаш, чаа үрезин сорттарын 2011 чылда аңгылап үндүрүп бээр эртемденнер азаан. Тараа ажаар комбайн чогу институттун ажилынга таарымча чок байдал-дарны таварыштырып турарын Чазак Даргазынга дыңнадып, дуза кадарын дилээн.

Ол-ла хуралга ТР-ниң өөре-дилге болгаш эртем сайыдының бирги оралакчызы О.Д. Натсак «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының стипендиялары» ТР-ниң Чазаның Даргазының док-таалыга үндезилеп, стипендиялар тыпсырының дугайында илеткели кылган. Ооң соонда ТГШИ-ниң директорунун оралакчызы М.М.Б. Харунова «Херэжженнерниң социал байдалы» деп солун социоло-гтуг шинчилелдин түннелдери-биле таныштырган.

Светлана БАЛЧЫР.
Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

КАА-ХЕМ КОЖУУН: ХӨГЖҮЛДЕНИ

Кожуун сан-чугагаларда

Кожуунда 12352 чурттакчы чон бар. Күш-ажыл кылып шыдаар назылыг 6960 кижиниң 3805-жи бюджет адырында ажылдап турар. Ажыл чок 1588 кижиге бар. Кожуунда 4026 өг-бүлениң 1310-ну социал байдалы берге, 602-зи чедимес өг-бүлө бооп турар. Пенсионерлерниң нийти саны 3640 кижиге. Эрткен чылын Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннары болгаш тылдың ажыл-ишчилери болур 65 кижиге Улуг Тиилелгениң 65 чылының юбилейлиг медальдарын тывыскан. Кожуунда 16 хүндүскү, 1 кезээки школалар, немелде өөредилгениң 2 база школа назыны четпээн уругларның 13 албан черлери бар. Ында 2173 өөреникчи, 675 бичин чаштар хаара туттунган. "Тыва Республикада өөредилгени модернизастаары" деп республиканың тускай сорулгалыг программаның боттанышкыны биле "Изиг чем" деп конкурска кожуундан 11 школа киришкеш, 9-зу тилекчилерин санынче кирип, 1 млн. 494 муң рубльдин столоваяга ажылгаар тускай дериг-херекселди алган. "Медицина дериг-херексели" деп мөөрейге 6 школа киришкеш, тиилээш, 426 муң рубльге эмчи кабинетиниң дериг-херекселин алган.

Александр Шелехов, Каа-Хем кожуунуң чагырыкчызы: "Чедишкениннериниң кол шимчедикчизи — эрес-кежээ чонумда"

— Александр Васильевич, силерниң удуртканыңар кожуун республиканың социал-экономика хөгжүлдезинде база бир онзагай черни ээлеп турар кожууннарының бирээзи деп билер мен. Ылаңгыя кожуун мал ажыл-агыйын сайзыраттышаан, чер ажылының аңгы-аңгы хевирлерин — тараа болгаш ногаа культу-раларын тарып, оон элбек дүжүттү ап, эки көргүзүлгелерни чедиң алган болгай. Бо удаада ол талазы-биле номчукчуларга чинч сонуургадып болур силер?

— Эрткен чыл кожуунга бүгү талазы-биле эки дүжүттүк чыл болган деп демделгезин. Бир дугаарында, көдээ ажыл-агыйындан эгелеп көрейин. Эрткен чылын кожуунуң бүгү ажыл-агыйлары 311 млн. 705 муң рубльдин көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрген. 1608 гектар черге тараа культуразын тарааш, оон 1808 тоннаны, бир гадан ортумаа-биле 11,2 центнер дүжүттү алган. Виктор Пироговтуң удуртканы тараачын ажыл-агый 207 гектар шөлге кызыл-тасты тарааш, 388 тоннаны, бир гадан ортумаа-биле 18,5 цент-

нер дүжүттү ап, өскелерге үлегерин көргүскенин онзалат демделейин. А Виктор Чугаевтиң удуртканы тараачын ажыл-агый бир гектардан 11,8 центнер дүжүттү ап, кожуунга ийиги черни ээлээн. "Каа-Хем" муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө бир гектардан 9,8 центнер дүжүттү алганын эки көргүзүп деп санап турар бис. Ол ышкыш чер ажылдыглар 356 гектар черге картофельди олурткаш, 4,5 муң тонна дүжүттү, 62 гектар черге тараан ногаа аймаандан 899 тонна дүжүттү ажаап алгаш, кожуунга эки көргүзүлгелерни көргүскен.

Чыл эгезиниң көргүзүү-биле алгаш көөрге, кожуунда 6400 хире баш бода мал, 20600 хире баш хой, өшкү, 2 муң хире баш хаван, 2200 хире баш чылгы мал бары демделеттинген. Малды хур-менди кыш ажыраары-биле 3348 тонна сүүзүннүг мал чемин белеткээн. Оон 1500 тонназы силос, 1848 тонназы сенаж болуп турар. А сигенширбилди 15310 тоннаны, саваны 1150 тоннаны, мал чеминге ажылгаар тарааны 448 тоннаны курлавырже кириген. Мал чемин четчир болганындан кожуунда кыштаглаашкын амдызында эки чоруп турар деп санап турар бис.

Өнчү хамаарылгазы чокка көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери 912 тонна этти, 4850 тонна сүттү, 22 тонна дүктү бүдүргеш, кожуунуң көдээ ажыл-агый продукциязын бүдүрер планын күүсеткен. Оон аңгыда "Каа-Хем" МУБ 31 тонна, В. Пироговтуң тараачын ажыл-агыйы 170 тонна далганын бүдүрүп, аш-чем болгаш хергелел рыногунче кириген. Бо бүгү чедишкениннерниң кол шимчедикчизи — кожуунуң эрес-кежээ, ажыл-ишчи чонунга "Шын" солунну дамчытыр өөрүп четтиргенимни дамчыдай.

— Мурнады хөгжүдөр "Агроуплетпүр комплекзин хөгжүдөр" деп национал төлөвилелдин боттанышкыны-биле кожуун деткимчени база ап турар бе?

— Ийе, көдээ черниң хөгжүлдэзинге кончук улуг деткимчелиг рольду ойнап турар мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдин ужу-дузазы улуг деп санап турар мен. Ук төлөвилелдин "Мал ажыл-агыйын дүрген хөгжүдери" деп угланышкынының ачызында 1 млн. 862 муң рубльдин мал чемин белеткээр техниканы садып алды-вис. "Агроуплетпүр комплекзинде биче хевирниң ажыл-агыйлары болур чурттакчы чонунуң дузалал ажыл-агыйын деткири" деп угланышкыны-биле 19 млн. 843 муң рубльдин деткимче акшалары шингээттинген. База ол ышкыш Тыва Республиканың Чазааның база ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының

дээш 1 млн. 214 муң рубльге компенсация акшаларын алгаш, тускай сорулгага чарыгдан. Оон аңгыда иви ажыл-агыйын хөгжүдери-биле 395 муң рубльдин, төрүүр хой бажынга дээш 60 муң рубльдин деткимче акшаларын алганы кожуунуң көдээ ажыл-агыйында дыка улуг деткимче-дир.

— Мал оолдаашкыны уда-вас кидин тилчк эгелээр. Оон-биле чергелештир часкы хову ажылдарына белеткел база келир. Аңаа хамаарыштыр чинч немеп болур ирги?

— Кожуунуң ажыл-агыйларында мал оолдаашкыны март айда кылдыр планнаан болгаш ол ам удавас эгелээр. Амдызында мал-дың деңгели-даа шыырак, малчын-нар-даа, көдээ ажыл-агый специали-стери-даа аңаа белен деп санап турар бис. А часкы хову ажылдарына ажылгаары-биле 318 тонна тараа үрезинин эрткен чылын-на шыгжап алган бис. Ону тараа шөлдеринге чажар кылдыр болбаазы-радып, тускай аңмаарларда шыгжаан чүве. Көдээ ажыл-агый техникаларын ыяк белеткеп, чымыштыг үеже кириптеринге көдээ ишчилер бүзүрелдиг.

Сагган сүдү арбыдазын, савадонгуу долуп турзун

Ильинка суур Каа-Хем кожуунуң база бир улуг хемчээлдиг суурларының бирээзи турган. "Эки үелер" турда ук сумуга хамааржыр тараа болгаш ногаа культу-разының шөлдери чаттылып, көдээ-ниң ишчилери оон элбек дүжүттү алгаш, күрүнениң планынче кириштирип турган. Оон ора-сомазы болур тараа шыгжаар аңмаарларның, фермаларның тудугларын көрүп болур. Ындыг болзажок сөөлгү чылдарда Тыва Республиканың Чазааның болгаш ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының база кожуун чагыргазының деткимчези-биле ажыл-агыйлар катап тургустунуп, күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырып, көдээниң ижинче чонну хаара тудуп эгелээни өөрүнчүг. Муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгө "Каа-Хем". Тайга эдээ кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг черде, чайын болза, базарга-ла, көктүг-шыктыг, этсе-ле, хектиг черде. Кыжын карак чылчырыктаар ак хар-биле шугланыпкан одар-белчирни көөрге, чаражын чүү дээр! Онзагай дээн оранда ук бүдүрүлгөге хамааржыр сүт-бараан фермазын-га келдирис. Эртеңи саалда шагда-ла доозулган, даштын херим-нэн кжаада инектер сиген чиген турлар.

Эрткен чылдың сөөлгү айында ажылгалда кирген фермада бо хүннерде 200 хире баш бода малды тудуп турар. "Агроуплетпүр комплекзин хөгжүдери" деп тускай сорулгалыг программаның боттанышкыны-биле сүт-бараан фермазының тудуунга болгаш дериг-херекселдер садып алырынга нитизи-биле 62 млн. 840 муң рубльди чарыгдан. Оон 1 млн. 256 муң рубльдин кожуунуң бюджетинден аңгылаан. Ол бүгү акшаландырышкыны тускай сорулгага чарыгдан дээрзин чаа туткан тудугдан база швед "DeLaval" фирманың дериг-херекселдеринден көрүп болур. Инектерни немелде чем-биле чемгерер улуг кжаа база саалда чорудар тускай блоку көөрге арыг-силиг. Инектерни саарда бөлүктөп саарын, ферманың кол зоотехниги Светлана Узуновна Сувакпүт сонуургагы-

Ферманың кол зоотехниги Светлана Сувакпүт.

шаан, канчаар чоруп турарын көргүзүп тайылбырлады. Бир саалдада механизастаттыган аппараттарга хары угда 20 инек туруптар. Саар аппараттарны дөрт саанчы дыка шалыпкын кедире кааптарга, саалда хой үе-даа чарыгдавас. 200 инекке чүлге бир шак чартык хире үе чарыгдаттынар. Кышкы үе болгаш амдызында 650-670 хире литр сүттү бир хүнде-ле Кызылдың сүт заводунче дужаап турарын чугаалааш, ажылдар электроннуг хевир-биле чоруп, инек бүрүзүнүн

Авуйганда бажың-интернат.

мойнуңда мончар ышкыш "чеп" барын, бир эвес кандыг-бир инек саалданы эртпейн баар болза, ол компьютерге көргүзе бээрин сонуургатты. Саар аппаратта кош-тунган инек бүрүзү ынчалдыр хүн бүрүнүн "демделелинче" кирип, хүнде чеже литр сүт бергени бүрүктеттинер. Ол бүгүнү кол зоотехник компьютер-биле хайгаарап, көрүп олурар.

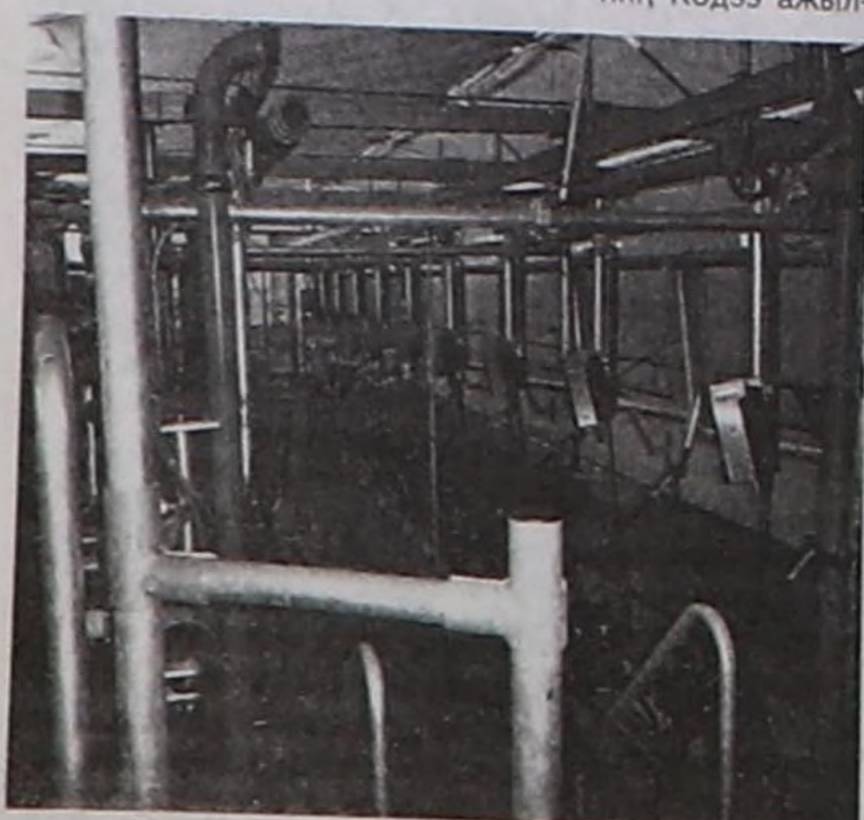
Фермада дөрт саанчыдан аңгыда, дөрт кадарчы, ийи тракторист база божудулга өрээлиниң бир ажылчыны, шупту он ийи кижиге ажылдап турар. Ферманың ажыл-чыннарына таарымчалыг байдалдар тургустунганын көргөш, өөрү-вестиң аргазы чок: дыштаныр өрээлде шай хайындырар хөнек, телевизор, соодукчу, чымчак мебельди салган. Саалда соонда чунуп, душтанып ап база болур, бир-ле чаагайжыттыган бажында биле дөмей. А инектерниң кадыкшыл байдалын, немелде чеминиң рационун кол зоотехник хайгааралда алган. Ынчангаш харысалга улуг дээрзин Светлана Узуновна чугаалай-дыр.

Сигенширбилинер-биле байдал кайы хирел деп сонуургаарым-га, кыштаглаашкын хүр ажып турарын демделгээш, амдызында курлавырда мал чемин четчир дээрзин айытты. Саалда соонда малды хүндүскү одарже үндүрүп, када-рып турарын чугаалааш, малдың

шыдалы эки дээрзин бадыйтжаада инектерге эскелди. С чивишаан, "саадын" дайна-бо-дур бис дээниң, инектер көрнүп келгеш, мени сонудыр. Көргөн чүүлдеримге сен ханып, мындыг хевирли бараан-фермалары Тыва булуңнарынга ам-даа тут сагган сүдү арбыдап, сава-долуп-ла турар болзун дээн күзээшкенин-биле байырла

Чаартылгалар немешкен

Бүрениң невропсихолог бажың-интернады. Бо саалбан чериниң директору Кызыл-оолович Чаш-оол херек аайы-биле ол хүн көтөвүнче кирген, чок көтөттивис. Директорнуң эмне талазы-биле оралакчызы На Саарым-оол бистиң дың чокка хенертен келгенивиске дүвүрөксезе-даа: "Бистиң наттың дугайында шыңга дүчүлдери бо-ла дыңнап бынчангаш аалчыларга баяндыг дээрзин көргүзери экан-дыр" — деп чугаалап уткды. Ийи чыл бурунгаар кээп чымга деңнээрге, каракка кдур-ле чаартылгалар көстүпнин эскердим. Интернат-бажы

Ферманың саалда аппараты.

ОРУУНДА...

Бо хүннүн байдалы-биле чеже кижилер мында эмнепишаан чурттап турарыл? — деп айтырымга. — Бажың интернатта 210 хире аарыг кижилер чурттап турар. Оларның 90-ы — херээжен кижилер. 188 кижилер — аңгы-аңгы бөлүктүн инвалидтери. Күш-ажыл терапиязын ажыг-лап болур кижилер интернаттын ажыл-агыйына дуздалагып, сезон-нуг ажылдарда доктаамал кижип турар. А эм-тан-биле хандырылган бергедээшкннер чок, алыр уурлуг эмнерни берип, эмнээш-кинни чорудуп, хайгааралды кылып турар бис — деп харыялады.

Назы-харының аайы-биле көөр болза, аныяк-даа, улгады-даа берген кижилер бар. Интернат-бажыңда чурттап турар кижилерниң хөй кезини инвалид кижилер болганда, тускай эртемниг эмчилер, ортумак медицина сестралары болгаш санитаркалар оларны доктаамал хайгараап, ачы-дузанын чедирип турар. Мында доктаамал чурттап турар аарыг кижилерниң үезин шын хуваалдага чарып, чүгле эмнээшкнче эвес, а культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер-же база хаара тудуп турары солун. Клубтун бир талазында библиоте-каны ажытканы аарыг кижилерниң-даа, интернаттын ажылдакчылары-ның чыгыр ынак булуңу болу берген. Аңгы-аңгы темаларга дышта-нылга кезээлерин организастан, номчулган хүннерин эрттирери чаң-чыл апар чыдар. Номнар фондузу, оон иштинде тыва номнарның саны эвээш дээрзин Надежда Леновна караадап чугаалай-дыр. Сагыш-сеткил аарыг кижилерге уран чүүл биле уран номчулганын ачызы-биле эмнээшкнни чорудары онза-ай арга дээрзин билип алдым.

Ол чоруп турар аравыста ст-юваяже баштайгы ээлчегниң кижилери чемненир дээш кирипти-ер. Дүштеки чемниң бир дугаа-ында — чочак-тараалыг мүн, ийи угаарында — үске хаарган балык-ыг картошка, аңаа немей дузаан гүрөц, суксунга компот, кижилер-үзүңгө үш-дөрт кезинди хлебти елеткээш, ийи одуруг кылдыр ко-далаштыр салгаш, узадыр шөйгөн-толдарда салып каан. Чемненир-дээш олуруптары билек, маңаа-урттаарга кандыг-дыр, тоттур-эмгери тур бе? — деп айтырдым. Ажырбас-ажырбас. Хомудал чок-орттап тур бис — дээш, чеминче-шымны — бердилер.

Орууус уламчылаары-биле-үп турувуста, чайгы танцы шө-нүн чанында бөргүн хаваандан-ду бадырдаш, шекпен кышкы то-нун карманнарында ийи холун-п алган, шала мунгак көрүштү-р херээжен мени үдеп көрүп-дып калды. Дөргүл-төрелден,-ы-төлүндөн кым-на келген ирги-п манап туржу ирги бе...

Ол кымның буруузул?

Кундустуг суур. "Енисей" уни-тарлыг бүдүрүлгеге хамааржыр инек азырап турар ажыл-агый. Кыштаглаашкынче 100 хире баш бода малдыг киргеш, бо хүннүн байдалы-биле 49 баш инектиг арт-кан кударанчыг салым-чолдуг ажыл-агый. Арткан 50 хире баш малды соккаш, садып-саарыпкан. Оон чылдагааны — кышкы кажаа-ны белеткеп албааны. Ол ажыл-агыйның берге байдалга келгенин өөренип көргөш, ТР-ниң Дээди Хуралында кожуундан депутаты И.В. Чучев бирги дузаны көргүс-кен. Даниловкада ыяш дилдирер, ажыл-агыйлыг Бочкаревтан 60 муң рубльге манзаны саткаш, ажыл-агыйның удуртукчузу Татьяна Ни-колаевна Захаровага хүлээди берген. Тос-тостун чыккылаа соо-гу келгенде, ону кончуг шалыпкын кылып алза-даа, соок малдың күш-деңгелинге база дегген дээрзи-илден. Элээн каш инектерниң хок-палдайлары кызыл эт, кодуулаан-дыр деп билдим.

— Ажыл-агыйда каш кижилер ажылдап тур силер, час узаар болза, чүдөрөнчиг че база келир болзай? Мал чем чечтир бе? — деп сонургадым.

Хуу садиктиң эргелекчизи Марина Монгуш (Бурен-Хем).

Донган инек өдээн тоо быдар-гай чашканнаан дег, ырадыр тепкилевишаан:

— Маңаа кым-даа ажылдакса-вас-тыр, ынчанмайн канчаар, кижилерге-даа, мал-маганга-даа таа-рымчалыг байдалдар чокта, шапта-раазыннар-ла хөй-дүр. Ийи уруу-ну арай деп эвилелдеп алгаш, кажаа иштин арыглап, сиден-шир-биилди салып берип тур бис. Чо-гум малывыс чеми — сиден-шир-биил четчир, — деп чугаалап бар-чорда, 20 харлыг хире уруу дээр аныяк кыс чугаага киржи берди:

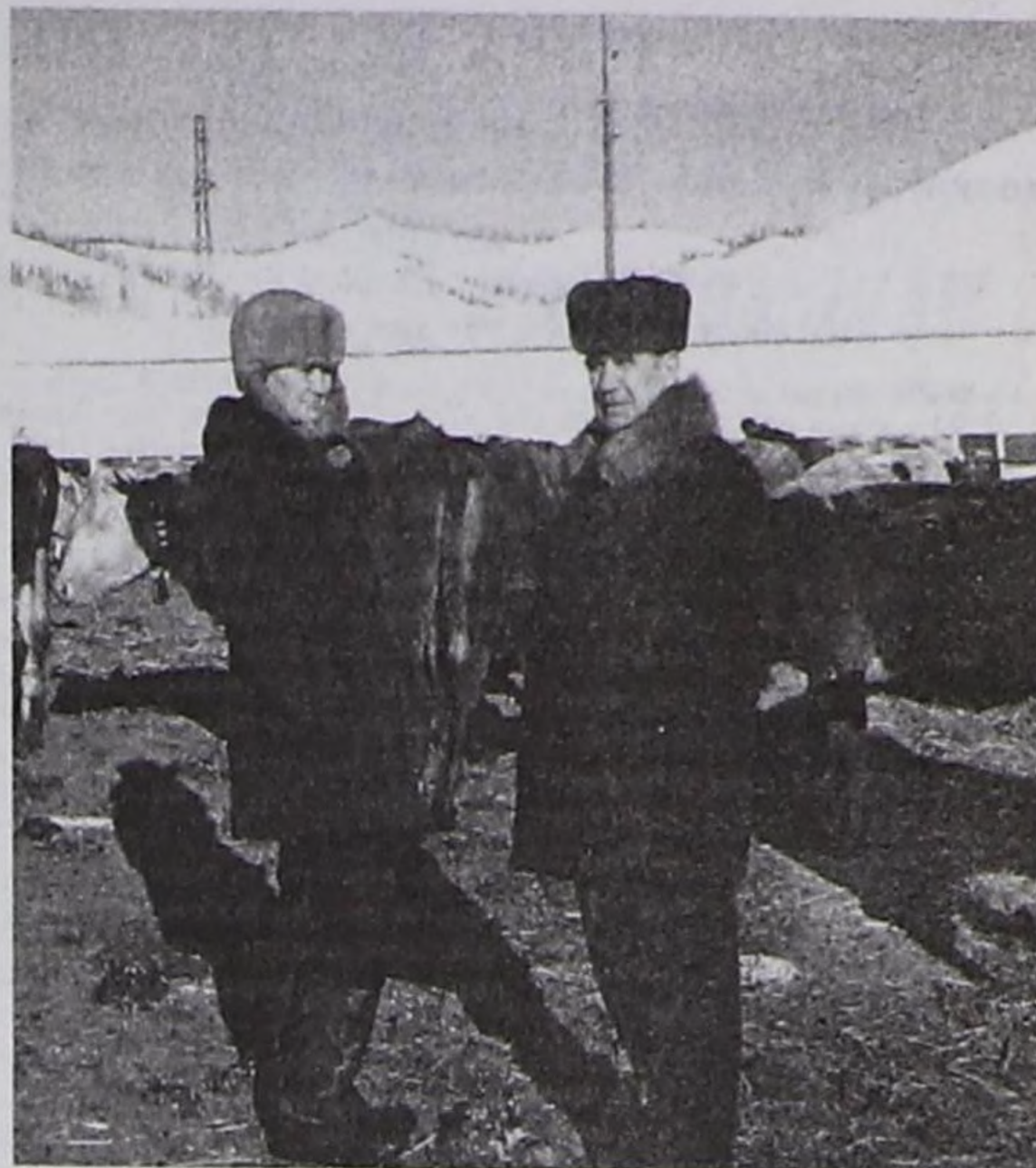
— Чүге-ле чүгле байысаап-ла, айтырып-ла кээр силер, боттуг ду-задан чүге көргүспес чүвөл?! Даргалар-даа, көдээ ажыл-агый-даа специалистери келгеш, чүгле айтырып каар, оон огулуг түннел

чок боор. Малды көрүп тур силер бе, ол-дур. Ажылды таптыг тудуп алыр дээрге, саазын кырында кылыр ажылдарның хөйү ырма-сынчыг. Боттуг дуза бээр болза, ойталавас бис, кандыг-даа ажылды кылыр бис — деп шала шыжы-гыскап чугаалай-дыр.

Бо ажыл-агый таанда Чаа чыл соонда тургустунуп келбээн боор он, Тываның ажыг кыжын ажып эртер, кажаа-хорааны баш бу-рунгар чылыглап, септеп, сиден-ширбиилди четчир болгаш артар кылдыр кезип белеткеп алыр тур-ган эвеспе деп хөй-ле айтырылгар-га алзыпкан, ол кымның буруузул, оон ужуун кайыын тыварыл деп орук ара боданып чор мен.

Чаштарның тоол оранында келген дег сен...

Бүрен-Хем суурда назы чет-пээн уругларның өөредилге-кижи-зидилге төвү — "Хек-даван". Ол уруглар албан черин суур хамаан-чок, кожуунда билбес кижилер ховар. Ол чүзү-биле сурагыг апарган че-рил деп сонургап айтырар болза, чүгле боттун күжү-биле оран-савазын туткаш, бодунуң ажылын эгелээн хууда садик-тир. Амгы үениң агымы-биле деңге частып, чечектелген, шынал-ла, хек-даван-на! Суурнуң эрги тудугларының аразындан чаа дилдирген ыяштан кылган ол бажыңны тып алыры берге эвес. Херим-кажаазы-даа, бажың боду-даа, иштинде уруглар ойнаар шөлчүгөш-даа шупту чаа

Ажыл-агыйжы чугаа чезинде.

аныяк болза, хөйүн кылып четти-гипкен шалыпчылар деп болур. Марина Васильевна — Тываның күрүне университетинде "Тыва дыл болгаш литература башкызы" деп мергезилди чедип алган тускай эртемниг аныяк кыс. Өг-бүлө тутканының соонда боттарының хууда сайгарлыкчы херээн эгелеп, ногаа-биле чоннуң херегелдин хандырып эгелээн. Чылдың-на ажаап ап турган дүжүдүн социал объектилерге болгаш садыгларга дужаап турган, хоомай эвес орул-ганы ап, амыдыралының эргежок чугула баштайгы өвээп тургускан. Орулгазы-биле бажыңны-даа тудуп, машина-техниканы-даа садып алган. Ынчалза-даа бажыңның уругларга ынакшылы тиилеп үнгөн: бир катап өг-бүлө сүмелешкеш, хууда уруглар садын ажыдарын шиитпирлээн. Чыып ап турган капиталыңа немей даштыкы мар-каның автомашиназын садыпкан, мурнунда салган сорулгазын боттандыраарыңа салыпкан.

Бизнес төлөвилелди тургузары, архитектурлуг план, кадастр, үн-дүргүл, оон-моон чөлшээрелдер ол ийи аныяктың тура-соруун сый-шыдаваан. Харын-даа бергелерге улам дадыккаш, шупту ажылды хол-биле туткаш кирипкенер. Ам ону Марина Васильевна чоргаарал-биле чугаалап олурарын дыңнааш, тыва кижилер бүрүзү ындыг ажылгыр, кежээ болза, Тывавыстың сайзы-ралы кайгамчык боор деп түннел олурдум.

2010 чылдың март 21-де эге-лээн тудуг ол-ла чылдың август 15-те ажылгалга киргеш, чаа өөре-дилге чылында уругларны хүлээп ап эгелээн!

— Ол кыска үениң дургузунда тос тудуг бригадазын хөлезилеп, ажылдадып турдувус. Тудугжулар, шеверлекчилер, каңнакчылар, бызаңчылар, кудук казар бригада, электри шөөр кижилер дээш, тудуг ажылының аңгы-аңгы мас-терлери киришкен. Ол бүгү ажыл-дарга өг-бүлениң шупту кежигүн-нери, школачы огул-даа, ол үеде атпаңадыр базып турган кызы-даа дуздалашкан. «Демниг сааскан те-ве тудуп чиир» дээни дег, тудугну кончуг дүрген туткаш, ажылгалче киригени ол.

— Ада-ие төлөвири кайы хирел? Ам каш уругну мында хаара тудуп тур силер, Ма-рина Васильевна? — деп сонургадым.

— Төлөвилел езугаар 20 уруг турар кылдыр туттунган бо албан черинде 2 хардан 6 хар аразында 9 уруг кээп турар. Уругну бир ай дургузунда тургусканы дээш ада-ие төлөвири 3 муң рубль. Ол

бистин ышкаш бичии хемчээлди-г көдээ суурга арай хөй бооп турар. Ынчалза-даа ону оон черле эвээ-жидип шыдавас бис. Өзүп олурар чаш организмге эргежок чугула хоолулуг чемнерни, ногаа болгаш фрукт аймаан хүн бүрүде менюже кириери албан апаар. Уругларны ажаап карактаар, өөредир, чем кылыр, одакчы дээш, төлөвирилг ажылчыннары база тудар. Ын-чаар санаашкыннардан үндүрерге карылгалыг апаарының айылы бар. А бис сумунуң чурттакчыла-рынга, оларның ажы-төлүңгө эки болзун дээш таарымчалыг бүгү-ле байдалдарны тургускан ажыл-дап турар бис дээш, өөредилге-кижизидилге планын сонургадды. Ында уругнуң хар-назынының аайы-биле өзүп-сайзыраарыңа эргежок херек оюн-кичээлдерни, темалыг утренниктер дээш, шуп-тузун өөредилге-кижизидилгеге үндөзүлөп киригенин онзазындым.

Бо аныяктар эрткен чылын инновация төлөвилелдериниң конкурсуңга киришкеш, "Өөре-дилге талазы-биле ачы-дуза ады-ры" деп номинацияга тиилекчилер-ниң одуруунче кирип, Тыва Рес-публиканың Чазааның Даргазының 300 муң рубль түңнүг грантызын ойнап алганы оларның ажыл-чорудулгазының дугайында хөйүнү чугаалап турар...

Депутаттың бир ажыл хүнү

Тыва Республиканың Дээди Хуралында Каа-Хем район ок-ругундан депутат В.И. Чучев-биле бир хүннүн ажылчы сургакчылааш-кынын ол кожуунга ынчаар эрттир-дивис. Соңгулда мурнунда чондан алган чагыгларын күөседип, амгы үеде кожуунуң чурттакчыларын-га, албан черлеринге, оон иштинде көдээ ажыл-агый адырының ажыл-агыйларында кандыг-кандыг дет-кимче-дуза херегин, хоойлужудул-га актылары-биле оларны канчаар быжыглап, шиитпирлеп болурунун аргазын өөренип көөрү-биле чер-черлерге удуртукчулар болгаш чон-биле ужуражылгаларын со-нуургадым. Үр чылдарда колхоз, совхозтарга ажылдап чораан көдээ ишчи, удуртукчу оларның чидиг айтырыгларын, канчаар ону ажып эртерин кончуг эки билер болгаш арга-сүмени-даа кадып чоруурундан хөйүнү билип ап чордум.

Айлаң МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЗУ

"Чер дугайында" Тыва Республиканың Конституция хойлузунуң 5 база 8.1 чүүлдеринге өскерилгелер кириренин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2010 чылдың декабрь 22-де чылээп алган

1 чүүл

2004 чылдың ноябрь 27-де № 886 УХ-1 "Чер дугайында" Тыва Республиканың Конституция хойлузунга («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25-те, декабрь 30-де; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың апрель 29-та; 2009 чылдың январь 30-де, апрель 9-та, июль 30-де; «Шын», 2004 чылдың декабрь 16-да; 2007 чылдың июнь 5-те; 2008 чылдың май 15-те; 2009 чылдың январь 20-де, апрель 21-де, май 15-те, июль 28-те) дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 5-ки чүүлде:

а) адында "Улуг Хуралдың палаталарының" деп сөстөрни "Дээди Хуралдың (парламентинин)" деп сөстөр-биле солур;
б) бирги абзацта "Улуг Хуралдың палаталарының" деп сөстөрни "Дээди Хуралдың (парламентинин)" деп сөстөр-биле солур;
2) 8.1 чүүлдү чаа эдилге-биле бижир:
"8.1 чүүл. "Тыва Республиканың Кызыл хоорайы" хоорай округунуң девискээринде, күрүнө өнчүзүнге хувааттынмаан, чер участоктарын эргелеп-башкары

1. "Тыва Республиканың Кызыл хоорайы" хоорай округунун - Тыва Республиканың на-йысылалының девискээринде турар, күрүнө өнчүзүнге хувааттынмаан чер участоктарын эргелеп-башкары, бир эвес федералдыг хойлузудулга езугаар өске чүүл көрдүн-мээн болза, Тыва Республиканың Чазаа база (азы) Тыва Республиканың Чазаанын черлерни эргелеп-башкара болгаш удуртур талазы-биле Тыва Республиканың күрүнениң эрге-чагыргазының тускай төлээлеттирген күсөкчи органы боттандыра.

2. Бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айтылган чер участоктарын эргелеп-башкары Тыва Республиканың Чазаанын доктаадып тургускан чуруму езугаар боттандыра.

3. "Тыва Республиканың Кызыл хоорайы" хоорай округунун тус черниң бот-башка-рылга органнары, Тыва Республиканың

Чазаанын доктаадып тургуска езугаар "Тыва Республиканың Кызыл хоорайы" хоорай округунун девискээринде өнчүзүнге хувааттынмаан, чер участоктарын эргелеп-башкарының биле бүрүн эргелерни күсөдиринг чугула медээни болгаш докумен-тамчыдып бээрин хандыра.

2 чүүл

Бо Конституция хойлузу, он езугу-биле парлаан хүнүнден эге хонук эрткен соонда, күштүг болу

Тыва Республиканың Чазаа Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2011 чылдың январь 19 № 274 ДХ-1.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Чазааның чамдык актыларынга өскерилгелер кириренин дугайында

2010 чылдың июнь 10 №239 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаанын доктаадыр болза:

1. Тыва Республиканың девискээринге дигр амытаннар болгаш оларның чурттап турар чериниң объектилеринин ажылгалын болгаш камгалалының хойлузудулгазын сагырының хайгааралын болгаш күрүнө хайгааралын боттандыраарының талазы-биле күрүнө функциязының күсөлдезинин талазы-биле балык-тывыш болгаш аңчыыр талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө комитетинин административтиг регламентинче 2010 чылдың март 9-та №58 Тыва Республиканың Чазаанын доктаалының бадылаан өскерилгелерин кирир, ийи дугаар 3.14.3 пунктунуң абазын дараазында эдилге-биле сүмелээр:

"Административтиг хойлу-дүрүм хажы-дыышкыннарының дугайында херектин талазы-биле доктаалдың хоолгазын хуу кижилер, азы хойлу езугаар хуу кижилерниң төлээлеринге, азы кымга хамаарыштыр үндүргенил, юридиктиг кижилерниң хойлу езугаар төлээлеринге хол үжүүнге бээр, ол ышкаш когараан кижиниң дилээ-биле азы доктаалды үндүрген хүнден бээр үш хүннүң дургузунда айыткан кижилерге чорудар.

2. Тыва Республиканың Чазаанын бадылааны 2006 чылдың октябрь 5-те № 1181 "Хавырган транспорт херекселдеринин шыгжалдазынга тускай муниципалдыг чер-

ниң дугайында" доктаалы-биле хавырган транспорт херекселдеринин шыгжалдазының талазы-биле ачы-дуза көргүзүп турар тускай муниципалдыг черни организастаарының чурумунуң дугайында сүмелерже дараазында өскерилгелерни кирир:

а) Он дугаар абзацтың "транспорт херекселдеринин ажылгалы-биле сөөртүлгени болгаш" сөстөрни казыыр;
б) Он бир дугаар абзацтың "сөөртүлге болгаш" деп сөстөрни казыыр.

3. Тыва Республиканың Чазаанын 2008 чылдың март 12-де № 125 "Хавырган транспорт херекселдеринин сөөртүлгезинин айыткан тарифтеринин болгаш шыгжалдазының дугайында" доктаалче дараазында өскерилгелерни кирир:

а) доктаалдың адында "сөөртүлге болгаш" деп сөстөрни "дээш" деп сөс-биле солур;
б) 1-ги пунктуну дараазында эдилге-биле сүмелээр:

1. "Чөпшээржилге езугаар Тыва Республиканың девискээринге хавырган транспорт херекселдерин шыгжааны дээш тарифтерни тургузар";

в) Тыва Республиканың девискээринге хавырган транспорт херекселдерин шыгжааны дээш тарифтерни дараазында эдилге-биле сүмелээр:

"Тыва Республиканың Чазаанын 2008 чылдың март 12-де № 125 доктаалыга капсырылга (Тыва Республиканың 2010 чылдың июнь 10-да № 239 доктаалында эдилгелеринде)

Тарифтер

Тыва Республиканың девискээринге хавырган транспорт херекселдерин шыгжааны дээш

Машина-балгаттың ады	Хемчээлдин саны	Тыва Республиканың девискээринге туттурган машина-балгаттың шыгжалы болгаш тарифтери (ийи дугаар болгаш оон соонда шупту хонуктарда)
Мотоциклдер, мотороллерлер болгаш өске-даа моторлуг транспорт	руб./шак	1,66
3,5 тонна килдиг машина-балгат	руб./шак	3,2
3,5 тонна килдиг машина-балгат	руб./шак	6,4
Хемчээл чок машина-балгат	руб./акша	9,6

г) Тыва Республиканың девискээринге хавырган транспорт херекселдеринин шыгжалдазынче болгаш сөөртүлгезинче тарифтерниң дөрткү абзацтың тайылбырын казыыр.

2010 чылда Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының ажил-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкынының дугайында

2010 чылдың июль 22 №314 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинин стратегиязын 2020 чылга чедир боттандыра сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаанын доктаадыр болза:

1. Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызының ажил-чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыны 2010 чылда республикага туризм хөгжүлдези кылдыр тодарайдыр.

2. Тыва Республиканың 2010 чылдың Культура болгаш туризм яамызының ажил-

4. "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга бо доктаалды парлаар.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

чорудулгазының мурнады хөгжүдөр угланышкыны боттандыраарының талазы-биле хемчеглерниң кошкан планын бадылаар.

3. "Шын", "Тувинская правда" солуннарынга бо доктаалды парлаар.

4. Чазак Даргазының бирги оралакчызы Тыва Республиканың экономика сайыды С.И. Тенге бо доктаалдың күсөлдезинин хайгааралын дагзыр.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Хемчеглерниң аттары	Күүседир хуусааы	Харысалгалыг күүседикчилер
1. Тыва Республикага туризмниң материал-техниктиг баазының болгаш инфраструктуразының хөгжүлдези	чылдың дургузунда	Тыва Республиканың Культура болгаш туризм яамызы, администрацияның муниципалдыг тургузуглары (чөпшээржилге-биле)

Хемчеглерниң аттары	Күүседир хуусааы	Харысалгалыг күүседикчилер
2. "Тыва Республиканың туризмниң информация төвү"	2010 чылдың август чылдың дургузунда	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы, Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
3. Россияның регионнарының күүсөкчи эрге-чагырга органнары болгаш даштыкы күрүнелерниң төлээлери-биле туризмниң хөгжүлдезинин ниити айтырыгларының талазы-биле кады ажилдажылга	чылдың дургузунда	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы
4. Чоннар болгаш регионнар аразының делгелгелеринге, фестивалдарына, конференцияларына киржири	чылдың дургузунда	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы
5. Тыва Республикага туризм адырының хөгжүлдезин деткири-биле нормативтиг эрге-хойлу актыларын ажилдап кылыры	чылдың дургузунда	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы
6. Тыва Республикага этнокультурлуг туризмниң хөгжүлдезинге дуза калары	2010 чылдың октябрь 2010 чылдың ноябрь	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы, Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
7. Туризм талазы-биле семинарларны, конференцияларны, хуралдарны организастаары	чылдың ноябрь	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы, Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.
8. Республиканың турисчи аргаларының дугайында информация материалдарын ажилдап кылыры болгаш парлап үндүрери	2010 чылдың декабрь	Тыва Республиканың Култур болгаш туризм яамызы, Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанын дугайында Дүрүмче өскерилгелерни кириренин дугайы

2010 чылдың ноябрь 12 №499 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаанын доктаадыр болза:

1. Тыва Республиканың Чазаанын 2007 чылдың май 15-те № 604 "Тыва Республиканың тарифтеринин болгаш оон тургузуларының талазы-биле албанын дугайында Дүрүмчү бадылаанының дугайында" бадылаан доктаалы-биле Тыва Республиканың тарифтер талазы-биле албанын дугайында Дүрүмче дараазында өскерилгелерни кирир:

1) 5.14 пунктуда:

а) 5 дугаар пунктуда "медицинага хереглеттинер кылыглар болгаш" деп сөстөрни "амыдыралга чугула херек болгаш эң-не кол эм-таң аймааның даңзызынче кирир" деп сөстөр-биле солур;

б) 6, 7 пункттар адаанын чүүлдерин ап кааптар;

в) 9 дугаар пункт адаанын чүүлүнге дараазында утканы немээр:

"7) коммуналдыг комплекстин организацияларының инвестиция программаларының тус чер бот-башкарылга органнарының бадылаан санаашкыны-биле ону доктаадыр таварылгада, Тыва Республикага немелделер болгаш тарифтер таарыштыра адырга күсөкчи эрге-чагырганың федералдыг органының доктаатканы, эң улуг индекске дүүштүр коммуналдыг комплекстин организацияларының ачы-дузаы болгаш бараан-нарже тарифтери;

8) Тыва Республика талазы-биле Россия Федерациязының Иштики херектер яамызының Күрүнениң орук шимчээшкениниң айыыл чок чорунун эргелелинде бүрүктетинген транспорт херекселдеринин техниктиг күрүнө шинчилгезин чорударының төлөвинин хемчээли";

3) 5.46 пунктуну дараазында эдилге-биле кирир:

"5.46. Тыва Республиканың херектер коммуналдыг комплекстин организацияларының ачы-дузаы болгаш барының 80 хуудан ажыын ажылгап болгаш Россия Федерациязының эл субъектилеринин кызыгаарында тур бүрүнүң кадыг артынчыларын шыгжаа объектилерин, хирлиг сугну арыглаа болгаш чайладырының, суг хандырының адырында ажылглаттынып турар налдыг инфраструктураның системала ажылгалы-биле хереглечкилерниң хатынып турар таварылгада, коммуналдыг комплекстин организацияларының акцидырышкын капиталының хемчээлин радыр";

4) дараазында уткалыг 5.48-5.50 тулар-биле немээр:

"5.48. коммуналдыг комплекстин организацияларының медээзин ажыдарының дартының сагылгазының хыналдазын тандыра;

5.49. Бүдүрүкчү чорудулгаларга эн камналга технологияларының ажылгандырып турар экономиктиг стимул тургузарының болгаш энергия камналының талазы-биле ажил-херекти орган таарынга киржир;

5.50. күрүнениң медээ системалы иштинге, ол ышкаш оларның хереглел дугайында, коммуналдыг комплекстин низацияларының ачы-дузаы болгаш барының доктааткан өрткөктерниң (тартири) дугайында медээниң чыылды боттандыра;

5) 6.5 пунктуну күжүн чидирген санаар.

2. Бо доктаалды "Шын" бол "Тувинская правда" солуннарынга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаанын Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ҮШ ЭЖИШКИ... БАШКЫЛАР

Мен «Шын» солунну таварыштыр онзагай, солун чүүлду сонургадып бижикседим. Ол чарылбас үш башкы эжишки дугайы-дыр. Мен оларга чоргаарланым мен. Олар база меңээ шак ындыг эштерлиг болурумну дыка күзээрлер. А мен оларның найыралын эки сеткилим-биле адааргаар-дыр мен. Орай-даа бол, шак мындыг бүзүрелдиг эштерлиг болурунга ам-даа идегеп, бүзүрөп чоруур мен.

Найыралдыг, чалыы үш эжишки ылдың башкы училищезин эшаш, Тожу деп ырак черже лдаары-биле чорупкан. Таны- черниң чонун боттарының ч, чараш талантызы-биле кай- ан аныяк башкылар Ийниң кышылга школазынга ажилдап эээннер. Оларны Тожунуң такчылары билер боор.

Оларның бирээзи мээң авам — Владимирова Шожул. Ийи тың эргим авазы база 4 харлыг ындының ынак кырган-авазы. Ол ды кожуунуң Межегей суур- Тожунуң Тоора-Хемге келгеш, а ортумак школада эге класс- башкызы бооп, 30 чыл иштинде лдап-чурттап чоруур. Авам — ра-Хем школазының шыырак н башкыларының бирээзи. лаже өөренип кирер дээн би- уруглар безин: «Мээң башкым ур» — дээрлер. Ооң кижизи- геши шыңгыы, томаанныг, ум, бүдүштүг, чазык-чаагай, эде хүлүмзүрүп чоруур. Боду- чылыг-чымчак хүлүмзүрүү-би- эвилең-ээлдек чаңы-биле улус- араа тудуп алган боор. Ынчан- чоннуң авамга ынаа аажок. ылы чеже-даа берге болза, ол а төлөпиг болгаш ынак. Бер- ерге торулбас, шыдамык баш- Бүдүн чуртталгазын Тожунуң лдазынга тураскааткан.

Авамның дыка ынак, чоок эш- и база эге-класстар башкыла- Оларның бирээзи — Любовь- геевна Суван. Ол бодунуң тө- ни чери Чаа-Хөлде эң-не шыы- башкы болуп ажилдап чоруур. дыка хөглүг-баштак. Любовь

Сергеевнаның бир бичии өөреник- чизиниң башкызынга тураскааткан шүлүүн номчаан мен. Шынап-ла, эң-не эки, эргим, солун, чараш, чымчак башкы... Эжишкилерниң эң-не солуну ол. Ооң-биле чугаа- лажып, хөөрежи олурарга, дыка солун болгаш каттырынчыг-даа. Хөглүг-баштаа аажок, кижии баары кадар.

Эжишкилерниң эң-не салым- чаяанны болгаш спортчу каш- пагайы — Елена Алдын-ооловна Ховалыг. Ол шала арай шириин кылдыр көстүр-даа бол, чазык, чугааланы бээрге, солуну кончуг. Чүглө спортчу, танцылаар эвес, шүлүк база бижир. Ооң бистиң өг- бүлевиске тураскааткан шүлүктери бар. Шыгжап чоруур бис. Чырыкче солун таварыштыр парладып үн- дүрерин-даа бодаваан бис. Ын- чангаш «Шын» солунуң номчук- чуларынга ону сонургадырын чөпшээрер көрүңер.

Е.А. Ховалыгның бистиң өг- бүлевиске чогааткан кыска шүлүкчүгештери:

Эжишкилерни хуннуң ажып кирбес-даа бол, Эштеривис силерни чоп уттур деп бис. Өөрээнде, муңгараанда ынчан харын Өөңерни оюп кагбайн, бакылаай бис.

Чалыы шагдан сөөкте сиңген найыралды Чарар эвес, хоорар эвес канчаптар бис? Өске чамдык улустар дег кааптар эвес, Өлгүжеге шаавыс-биле эдержир бис.

Эрте берген чуртталганы эргий бодап, Эрткен-барган чалыы шаавыс сагынгай бис. Сээң-даа, мээң-даа бачым иштен шылазынган Сеткиливис бичии-даа бол, сергеткей бис.

Амыдырал болчавааны бергелерни Ажып эртип, өөрүвүске дузалаай бис. Ажы-төлдүң келир өйде кандыг боорун Айтып берип, чолдуг боорун сүмелзэй бис.

Е.А.Ховалыг Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыкче Тожудан эеп чанып келген.

Мен башкы ажилын шиливээ- ним таварылга эвес. Дыка берге ажил деп билер мен. Кыдыындан эскерип көөргө безин дыка берге ажил. Ада-иелер ажы-төлүн баш- кы кижиге хүлээдип кааш, ол-ла деп бодаар-дыр. Уруу азы оглу- биле бир багай чүүл болган болза, башкы кижии буруулуг апаар-дыр.

Ада-иелер уругларының башкы- зынга харын чөлөнгийш боор ужурул эвес бе? Олардан дыка улуг дуза негеттинер болгай. Бодап көрүңер даан! Ынча хөй уругларны чаңгыс башкы бижип, номчуп өөредип кижизидер. Башкыларның ажилын дыка үнелээр, хүндүлээр мен.

Меңги ШОЖУЛ,

Томскиниң күрүне универси- тединиң студентизи.

Аныяктар болгаш ниитилел

КАМНАЖЫП ЧОРУУЛУҢАР

Чорук-херээм аайы-биле Кызылга чоруп тургаш, чаш уруг тудуп алган, ыглаан-сыктаан аныяк иеге душ бооп таваржы берген мен. Амыдыралдың бергелеринге таварышкан иешкилерни көргөш, хөйүнү бодап, кээргеп-даа турдум.

Эмиг соондан эдерген чаш бы- дег, мени эдерип, салым-чолун, ар-дүжер бажың чогуң чугаа- сагыш-сеткилин ажыдып шаг- ду. Бодап чок базым кылып, айындан чарылгаш, чакпыыл- чоруур кижиге дужуп алгаш, божуп алган. Аныяк, тенек, ан чок, бүзүрээчел үезинде бодавасты бодап, чаш төлү- е түргелди көрүп, подвал- ы подъездилерге хонуп чораа- дыңнаарга безин коргунчуун, дээр ону. Бодум ие кижии бол- ы аныяк иени кээргеп, дуза ка- ы, авазынче чорудуптар деп тпирледим. Оон ону эдертип аш, Кызыл хоорай чагыргазын- барып, бир буянныг ажилдак- ың болгаш таныырым Тожу туг Айдыс деп оолдан чедер и Өвүрге чедир ашканы чет- ээш, үдептим. Дыка муңгарап, т-дирг аразынга чоруп турган ык иеге ынчаар дузалаштывыс. эээннинден ыглап шаг болду. штай, чаа ужуражы бергени- сте, чүглө чырык өртемчейден ылып чоруурун чугаалаар турду, ы харын арай боорда, оожук- уп алгаш, бодумнуң эрткен ини чугаалап бээримге, сагыш- килин ажиткан кижии. Үдеп ту- да, өөрүп четтиргенин илерет- ш, мээң эгезинде оожургадып аалап турган сөстөримни сактып

чажырбады. Аныяк иениң дуза дилеп ча- лынган сөстери кулаамда олчаан чаңгыланып артып калган. Ынчан- гаш бо бичии уруг ышкаш аныяк- тар каас сөстүг чакпыыл ашактар дузаанга кире бергеш, шак мындыг чаржынчыг түңнелдерге кээп, та- йып чоруурлар та чеже ирги деп бодап турдум. «Чаш төлүм-биле кайнаар барайн, чүнү канчаайн, кандыг базым кылыптайн» дээн бодалдыг чоруп турган чаш уруг- луг ие меңээ душпаан болза, кан- дыг түңнелдиг болур ирги. Үениң каржызы бе, кижилерин каржы- зы бе кончуун көрүңерем. Ол та чеже кижиден дуза дилеп турган. Билдингир, кым-даа тоовайн, харын-даа «кончуун бо уругнуң» деп бодап турганы чадапчок. Кижии бо амгы үениң амыдыралында долгандыр ниитилелди эскерип чо- руурга, улустарның бот-боттары- га хамаарылгазы бир яныз көстүр апарган. Аныяк иениң меңээ чет- тиргенин илередип: «Канчап си- лерге дужа бердим» дээш караа- ның чажын чодуп чорупканы караамда чуруттунуп артып калган. Моон алгаш көөргө безин көрүңер даан, кандыг хамаарылгалыг-дыр бис. «Кижии тайып ужу, даянып ту- рар» дээр болгай. Бурган Башкы бүгү-ле чоок кижилерге ынак бо- лурун, оларга дуза каларын, эне-

чагып чоруур-дур. Ол чагыгның күүсеттинмейн турарындан амы- дыралга бергедээшкенин турары- н таваржып турарының ужуру ында деп бодаар мен.

А ол ышкаш кады чурттаан эжинге халалыг, берге аажылааш- кыннарлыг кижилер база чоруур. Ындыг чаңныг кижилерни:

Көрүп-көрүп олурарга,

Хөңнүм чогуң канчаар ону — деп, Караның бо ырызын ырлап орган бир угбайны дыңнаан мен. Элдеп чүве харын. Та чүге-ле херээжен эжин куду көрүксээр чүве. Амыдырал дээш, ажы-төл дээш уйгу-чыдын чок кызып чоруур херээжен чонну база көргөн мен. Шак ынчаар кызып-кылайып орда- ла, аар чүк болуп чоруурлар база бар. Эскерип чоруурга дыка- ла шыдамык иелер чоруур-дур. Ындыг берге чаңнаашкыннардан тайып ушкаш, туруп чадай берген- нер та чеже. Азып чоруур аныяк- өскөнниң көвүдөп турарын. Амы- дыралдың уг-шин тыппайн чоруу- ру ындыг бе?

Салым-чолдуң бергелеринге таварышкан кижилерни чурттал- гадан эскерип болур. Бо үеде бер- тик-межел, аарыг-ажык кижилер- ниң көвүдээнин, өлүп хораар чо- руктуң, айыыл-халаптың болуп турары мырыңай дүвүрелди отту- руп турар. Карак чивеш аразында болур деп чүвениң шыңны-даа чөп-тур. Ынчангаш бот-боттары- высты камнажып, хүндүлөжип чоруулунар.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Кадык амыдырал дээш

КЫЙГЫНЫ САЛЫП ТУР МЕН

Оон бээр 38 чыл эрткен. 20 харлыг аныяк эмчи сестразы бооп, суурумга ажилдап чеде бергенимде, авам: «Анаа эмчилер-ле хөй- дүр, (суурларга шупту эмчи ажилдакчыларын чаңгыс ниити «эмчи» деп адаарлар - автор) сен арагадан эмнээр кылдыр өөренип алыр чүвениң» — деп бөдүүн сеткилинден күзелин илереткен. Эзирик кижилер ынчан-на хөй болуп турганы ол боор, олар кады чурттап- ажилдап турар улузунга халалыг-ла болгай.

15 чыл бурунгаар сарыг ша- жынның суртаалын непередир төлээ бооп, көскү хөй-ниити ажил- дакчызы Н.Б.Тырык-Караның удуртулгазы-биле Москвада «Ка- дык амыдырал болгаш элээрлер ниитилелиниң» А.П.Довженко аттыг лигазынга психология курстарыга өөренир аас-кежиктиг болган мен. Оон бээр ук организацияның ке- жигүнү, тургузукчуларының бирээ- зи деп хөкөмдөдөн эдилеп чор- за-даа, авамның чагыын, күзелин төлөпиг күүседир аргам турбаан. Ал-бодумну азы өг-бүлөмни, ха- дуңма, чоок кижилеримни баштай соксадып, арыглап алыин деп пла- нымны боттандырамын хөй үе негеттинген.

Бодун боду тиилээр дыка бер- ге, ол чугула хөкөм чүүл дээрзин билдим. Ынчап шыдаас болза, өскелерге канчап семээр.

Шаг-шаа-биле турбас болгай. Кадыг арага ижип чорбаан, ишти- хырында водка хайындырар тус- кай фермент чок көшкүн чонувуска чаа сайзыралдың чедишкенини- биле катый хамык бок аажы-чаң- ның адырылбас салдарлары чып- шынганын ам чеже бижир, сураар ийик. Арагалаашкын, наркомания- ны ам бүгү чоннуң халавы кылдыр чазак-чагырга деңнелинде хемчег алы берди. Чүү-даа эвес, өйү кээр- ге, дештип үнүп келир. Араганы хе- нертен чидии-биле хоруп сокса- дырга, эки чүвеге чедирбээнин эрткен чүс чылдың сезен чылда- рында болушкуннарда билер бис. Бир чыл ажыг үеде дыштаныр хүннерде арага сатпас дүрүм чаң- чылче кирип бар чор.

Авам шагда-ла бурганнаан. Ооң күзөл-бодалдарын боттанды- рып, өскөн-төрдөн булуңум Өвүр- нүң Дус-Даг суму девискээрин ара-

га ишпес девискээр кылдыр акция- ны чарлап эвилелдээрин тус чер эрге-чагыргазын, херээженнер чөвүлели-биле сүмележиپ санал- даарымга, аажок амырап деткээн- нер. Амгы үеде ажил-ишчи кол- лективтерде, удуртукчулар ара- зында белеткел ажилдары чоруп турар. Чогум ниити калбак чон «Шын» солунун аажок номчуур боорга, кыйгырымыны солун дам- чыштыр салып тур мен. Удавас, бичии-ле чылыг бээрге, бүгү чоң- нуң улуг хурал-суглаазын чыып, мону бадылаарыга белеткеп ту- рар улус. Амгы үеде суурда кол- дуу шагдагы өгбелерниң аныяк салгалдары ажилдап-чурттап чо- руурун эскерген мен. Улуг назы- лыглар көдээде мал-маган тудуп, амыдыралын каастап, ажы-төлге эки үлөгер бооп чоруурлар. Чону кончуг тура-соруктуг, эки чүвеге сундулуг чоран чүве. Амгы бол- гаш келир үениң салгалдары арага, пиво, кара таакпыдан чайлап чор- зун. Чер-чуртувуска элээр болгаш кадык-чаагай амыдырал делгере- зин деп кыйгы-биле чурттаалыңар, торгалыгжылар.

Эрткен күзүн школаның юби- лейинде көөрүмге, кандыг-даа ат- алдарлыг онза доозукчулар хөй чорду. Олар база бо акцияга үнүн кадып, каттыжар боор деп идеге- тим. Республиканың херээженнер эвилелиниң ажил планынга бо хемчег бүдүн чылдың дургузунда кирип турар болганындан ында бюро кежигүннериниң өмүнээзин- ден даалганы күүседир хүлээлгем база болуп турары бо-дур.

Нина СЕРЕНОТ,

ТР-ниң алдарлыг ажилдак- чызы, Россияның херээжен- нер эвилелиниң шаңналының эдилекчизи.

Хоочуннуң саналы

КӨРЖЕҢГЕ ХАМААРЫШТЫР

Көдээ амыдыралдыг бүгү аалдарның ажилына чиик, камнал- галыг, ажыктыг чүүлдерни хереглээри негеттинип келирин билер мен. Ынчангаш көдээ ишчилер хуннуң-не боданган, бир-ле чүвени чогадырын кызыткан чорууру ында. Мен бо удаада хөй малы- выстың кажаазында өдөөн коптарарының дугайында бижидим.

Ол ажилды бистиң малчынна- рывыс кезээ шагда кызыл күжү- биле кылып, кускун-хаай, хүүрек дузазы-биле казып, басып, кагып, быралап турарын билер кижии билер. Бо ажилды кандыг арга- биле чиигедип болурул?

Бо үеде бир кончуг эки, эпиг арга — «Беларусь» деп трактор. Ынчалза-даа ону кажаа иштинче кириер дээрге кажаа чавыс, эп- тешпес болур. Бир эвес кире бээр эпиг турган болза, ында тура тыртар, казар «хымыш», үстүрер, бөле идер-даа херексел бар мага- лыг техника ол. Ындыг болзажок ону коптарылгага ажыглаары болдунмас деп чүвени билер бис.

Башка мындыг бодап кирип

кээр-дир. «Пресс-мотор» деп механизм бар, ону тудугга-даа, хая-дашты-даа бузарынга ажыг- лаар чүве. Ооң-биле өдөкти копта- рып болурун шенеп көрзе канды- гыл? Бир эвес болу берзе, ол коптарган көржеңни дашкаар үн- дүр сөөртүрүп дажыглаарын база кылып болур-дур. Бир эвес бо арга эптин, ажыктыын көргүзе берзе, ол улуг пресс-моторнуң тургузуу- нуң хемчээлин бичеледи чогааткаш, машина соонга кошкаш, кыштаглар аразынга ажыглап болгу дег. Ол талазы-биле көдээ ишчилер ботта- рының санал-оналын бижип, дур- жулга солчуп болгу дег-дир-ле.

Бады ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

Орукта — уруглар

СЕРЕМЧЕДЕ ХОРАМЧА ЧОК
азы орук озал-ондаан болдурбас дизе

2010 чылда республикага ниитизи-биле бичии уруглар-ны киржилгези-биле 61 автоорук озал-ондаа болган. Оларның аразындан 31 орук озал-ондаа пассажир бичии уруглар-биле болган. Түннелинде 4 уруг амы-тынындан чарылган, 43 уруг янзы-бүрү кемдээшкннерге таварышкан.

Автомашинага чораан чаш кижиниң салым-чолу ук машинаны башкарып чоруур кижиден дорт хамааржыр дээрзи билдингир. Эрткен чылдың июнь айда Кызыл кожуунга 28 харлыг А. машинаны башкарып чораан үезинде удуй берген. Түннелинде орук шимчээш-кинниң уткуй келир талазынче машинаны ол угландырган болгаш уткуштур кел чыткан «Газель»-биле дорт үскүлешкен. 1 харлыг бол-гаш 3 харлыг ийи чаш төл баш кем-дээшкннери-биле эмнелгеже кирген.

Бичии пассажирлерге машина-га чораан үеде эң-не идегелдиг херексел—бичии кижиниң дурт-сынынга таарыштыр кылган бол-гаш ооң айыыл чок чоруун долузу-биле хандырып турар, машинаның олудунга быжыглаар тускай кресло. Россия Федерациязының орук шимчээшкннери дүрүмүн езугаар ырак эвес-даа чер чедер

дээн болза, 12 харга чедир бичии уруглар сөөртүр чолачы кижиге бүрүзү машина олудунга быжыглап алыр тускай кресло салган турар ужурулуг. Бо дээрже хоойлу-дүрүм ажилдакчыларының анаа-ла хоо-зун негелдези эвес, а амыдыралга эргежок чугула чүүл дээрзи бил-дингир. Автомашинага чораан ки-жи кандыг-бир таварылгада бичии уругну холга тудуп шыдаптар мен деп бодаар. Ынчалза-даа ол кончуг шын эвес. 50км/шак дүрген күштүг үскүлежишкнн үезинде азы хеп-хенертен тормозтаан таварылгада машина иштинге чораан кижиниң деңзизи 30 катап немежи бээр. Чи-жээлээрже, бичии кижиниң деңзизи 10 кг болза, үскүлежишкнн үе-зинде 300 хире кг чедер бээр бол-гаш машинаның мурнуку олуду-даа, соңгазы-даа күштүг согудан дузалавас. Ынчангаш бичии кижини машина иштинге холга тудары кончуг айыылдыг болуп турар.

2010 чылда орук кежи бар чораан бичии уруглар-биле 26 орук озал-ондаа болган. Оларның дөртү амы-тынындан чарылган, 22 уруг янзы-бүрү кемдээшкннерни ал-ган. Статистиканың көргүзүп тура-ры-биле алырга, орук кежи бар чораан уруглар-биле болуп турар озал-ондактын бир чылдагааны—шимчээшкннери орук кыдында үнген улуг ыяштарның уржуундан кел чыткан машинаны көрбейн баары азы орук кыдында тургу-зуп каан машинаның уржуундан соонда чоруп орган машиналарны көрбейн, орук кежеринге айыылды тургузуп турар.

Автобус доктаар чер — орук озал-ондааның болур эң-не айыыл-дыг черлериниң бирээзи. Чүге дизе автобусче олурар дээш далашкан бичии кижиге долгандыр чүнү-даа эскербес болур. Ылаңгыя улуг, узун автобустар соонда чоруп орар автомашиналар барык көзүл-бес болур болгаш орук озал-он-дааның айыылын тургузуп турар. Ол дугайын бичии кижиге чугаалап, оваарымчалыг болурун сагынды-рар.

Оюмаа ОЮН,
Тыва Республика талазы-биле
ИХЯ-ның ОШАЧКИ эргелели-
ниң пропаганда талазы-биле
инспектору.

Тыва Республиканың Арга-арыг талазы-биле күрүне комитетиниң
дыңнады

1. Тыва Республиканың Арга-арыг талазы-биле күрүне комитети — аукционнуң организатору — сайгарлыкчы ажил-чорудулганы боттандыраары-биле арга-арыгның өзүмнерин садарының-садып алыры-ның, онза чугула таварылгада Тыва Республиканың девискээринге күрүнениң болгаш муниципалитеттин

негелделерин хандыраары-биле керээлер чарарының эргезин «Каа-Хем» КА-ның ыяш ажил-агый регламен-тининде тургустунган арга-арыгны ажыглаарының параметрлеринге дүүштүр аас-биле садыглаашкын хевирлиг №1-кр/11 аукционну дараазында аукцион единицалары-биле эрттирерин дыңнадып тур:

А/ч №	Турар чери		Кварталдың/ тускайлаан шөлдүн №	Үзүктүн дугаары	Ыяштын хемчээли (куб)		Поро-дазы	Шөлү (га)	Аук-н ед-ның эге өртөз	Долааның түнү (рубль-биле)
	Лесничество	Лесничествонун участогу			Шүптү	Ооң иштинде тудуг ыяжы				
1.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/15	3	700	-	Л	28	2293,2	229,32
2.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/15	4	700	-	Л	20	2293,2	229,32
3.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/15	5	700	-	Л	18	2293,2	229,32
4.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/15	6	850	-	Л	28	2785,0	278,5
5.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/9	7	50	-	Л	2,4	1 63,8	16,38
6.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/14	1	2600	-	Л	73	8518,0	851,8
7.	Каа-Хем	Кунгуртуг	219/14	2	1800	-	Л	34	5897,0	589,7
		Шүптү			7400	-	-	203,4	24243,4	2424,34

1. Аукцион болур чер болгаш хүн: 667011, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 1 «б», каб. 131, 2011 чылдың март 15-те, 10.00 шакта (тус черниң шагы-биле).

2. Аукционга киржириниң чагыын кирип эгелээр хүнү болгаш доостур хуусааы: аукционга киржириниң чагыын бо дыңнадыгны парлаан хүнден. 2011 чылдың март 10-да ажил хүнүнде болгаш ажил шагында хүлээп алыр.

3. Албан-езуунун сайтызы: аукцион дугайында документацияны Интернетте албан-езуунун сайтызы www.gov.tuva.ru деп адресте кириген.

4. Аукционнуң өртөөн өстүрериниң базымы—аукционга садып турар чүүлдүн эге өртөөнүн (чылда аренда төлөвириниң эге хемчээлиниң) 5 хуузу.

Долаа төлөвир болгаш ону төлөөриниң дугайында медээлер: аукционга киржири-биле 2011 чылдың март 10-га чедир долаа акшаны төлөвир поручение-биле аукционга саткан чүүлдүн эге өртөөнүн 10 хуу хемчээлдиг кылдыр аукцион организатору-

зының агар санынче шилчидер:

Тыва Республиканың арга-арыг талазы-биле күрүне комитети

Алыкчы: УФК по Республике Тыва (Госкомлес РТ/л/с 05122009940)

ИНН 1701046164, КПП 170101001, Р/с 40302810800002000002 ГРКЦ НБ Респ. Тыва Банка России г. Кызыла, БИК 049304001. «Төлөвирниң ады» деп черге «Арга-арыг-аукционунга киржилге дээш долаа төлөвир» деп айтыр.

5. Арга-арыг өзүмнерин садарының-садып алырының керээзин чарар хуусааы: аукцион протоколунга ат салган хүнден эгелеп он ажил хүнүн дургузунда арга-арыг өзүмнерин садарының-садып алырының аренда керээзин чарган турар ужурулуг.

6. Аукцион дугайында долу медээни болгаш киржикчилериниң документтерин аукцион организатору-чезинден ал болур силер. Тел. (8 39422) 6-19-18. Харылзажыр кижиге: Ирина Васильевна Сорокина.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ

РЕДАКЦИЈНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдиз—2-18-10, культура, өөрөдиге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8800. Чагыг 17. Номериң парлагже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 20,00.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

Юбилейиңер-биле!

Бистиң эргим, энерелдиг, ынак, ачы-буянын угбавыс Александра Сундеевна СЕРЕН февраль 16-да 70 хар-лаан.

Угбавыстың амыдырал-чуртталгазы, ажил-ижи кайгамчы-тыг солун, чымыштыг эрткен. Ол аныяндан тура-ла, бодун мурнунга салып алган күзел-соруун ыяп-ла чогуудуп бүдүр бир ажилды кылган соонда ыяк эчизинге чедир кылыр. Улуг кожуунуң Арыг-Бажы сес чыл, Торгалыг, Шагаан-Арыгның ортумак школаларына директорлап чорааш, ол школала өөрөдиге-кижизидилге ажилдарын бедик деңнелче көдүрүп чылдарда Арыг-Бажы суурнуң херээженнер чөвүлелин уд-турда, ооң ажил-чорудулгазы республикага динмирел т-Угбавыс хөй чылдарда партия-совет ажилдарына ажилд-байлак арга-дуржулганы шигээдип алган. Амгы чаа үеде Хем кожуун хуралын ийи чыыш улаштыр удуртуп келген.

Хүндүлүг угбавыс Александра Сундеевнага юбилей таварыштыр аңаа быжыг кадыкшылды, элбек олча-омакты, аас-кежикти, бедик сүлдө-сүзүктү сеткиливис арыын чүрэвистиң ханызындан күздөвис.

Кызылда хөй санныг думаларың

ЧОГААДЫКЧЫ МӨӨРЕЙ

Тываның Чогаалчылар эвилели Тыва Республиканың Култур-ямызының деткимчези-биле 2011 чылда Тыва Арат Республи тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга тураскааткан «ЧОННУҢ АМЫДЫРАЛЫ — ЧОГААЛ КӨРҮНЧҮ» деп уран чогаал мөөрейин чарлап тур.

Мөөрейниң кол сорулгазы — Тыва Арат Республи тургустунганын, чуртустун төөгүзүн болгаш амгы үеде амыд-ханы утка-шынарлыг чогаалдарга мөңгөждери, аныяк-өс патриотчу болгаш интернационалчы кижизидилгези-биле хол-чоннуң чогаалдыкчы идепкейин көдүрери болур.

Мөөрейниң негелделери:

1. Мөөрейге Тываның төөгүзүн болгаш амгы үезин хандыр ши-уран-чечен аргалар-биле чуруп көргүскен чаа бижиттинген тоожу ши чогаалдарны болгаш шүлүглелдерни кириштирер.

2. Чогаалдарны 2011 чылдың июль 1-ге чедир хүлээп алыр.

3. Мөөрейниң түннелдерин тускай комиссия 2011 чылдың 1-ден эгелеп август 15-ке чедир түңнөп, өөрөнип көргөниң үндүрер.

4. Чогаалдарны А4 форматтыг ак саазына 14 дугаар шр одуруглар аразы 1,5 хемчээлдиг кылдыр парлааш, дужаар (хо бижээн чогаалдарны хүлээп албас).

5. Мөөрейниң түннелдери-биле: а) эң дээр тоожу — 2 шаңнал дээр ши — 2 шаңнал; в) чаа шүлүглел — 2 шаңнал.

(Жанр бүрүзүнге «бирги», «ийги» чергениң деп 6 шаңнал тыпсыр).

Шаңнал фондузунга Култура ямызындан 150 000 рубль көрд. Эң эки шиңге 2 шаңналды Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театр удуртулгазы тыпсыр.

Чогаалдарны хүлээп алыр чери: Щетинкин-Кравченко, 57. Тыва Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери.

КҮШ ЧОК ДЕП САНААР

Өвүр кожуунуң Торгалыг ортумак школазын 2007 чы доосканының дугайында Аким Чечен-оолович АЖЫ-ООЛ адынга тывысканы 17 АА 0001201 аттестаттын читке барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ДЫҢНАДЫГЛАР

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожу чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкаар килдизинче Р. Федерациязының хамаатызы Чодураа Очурчаповна Ооржактан Хөл кожуунуң Ак-Даш сумузу, Дажы-Серен кудумчузунда бажы деп адресте көдээниң чурттакчылыг черлеринден ниити шөлү дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртталга бажынын тудуп а-биле 5 (беш) чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдирин киргенин сонургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо мед парламентинден бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурла билдириниң дараазында адресте хүлээп ал турар: 668150, Республика, Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, 6.16, Сүт-Хөл ко-чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкаар килдизи.

Тыва Республиканың муниципалдыг району Сүт-Хөл кожу чагыргазының тудуг болгаш өнчү башкаар килдизинче Р. Федерациязының хамаатызы Альберт Сыгыр-оолович Ооржактан Хөл кожуунуң Суг-Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузунда бажы деп адресте көдээниң чурттакчылыг черлеринден ниити шөлү дөрбелчин метр чер участогун хууда чуртталга бажынын тудуп а-биле 5 (беш) чыл дургузунда арендага бээрин дилээн билдирин киргенин сонургалдыг хамаатыларга дыңнадып тур.

Күштүг болуп турар хоойлужудулга езугаар бо медээни парлаан бээр 30 хонук дургузунда аңаа удурланган билдириниң дараазында адресте хүлээп ал турар: 668150, Тыва Республика, Аксы сумузу, Бүрбү кудумчузу, 6.16, Сүт-Хөл кожуун чагыргазы тудуг болгаш өнчү башкаар килдизи.

АГАР САНЫЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувакредит" Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 301018107000000000740 БИК 049304001 Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш масса коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибир регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май те эде бүрткүз.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалар редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айтыгынган саннары бол-өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыялаар.